DANMARK

Eksempler på lokalhistorisk forskning

En mere omfattende bibliografisk oversigt over lokalhistorisk litteratur er et kæmpeprojekt, som også ville sprænge rammerne for denne årbog. Vi har i stedet valgt – for at vise bredden i det lokalhistoriske arbejde – at lade en række forfattere beskrive, ganske kort, nogle af de seneste års projekter på lokalt plan.

For Sønderjyllands vedkommende er der dog tale om en egentlig forskningsoversigt.

Som en udmærket introduktion til den lokalhistoriske litteratur vil vi henvise til *Steen Busck:* Om lokalhistorisk litteratur (i: Den Jyske Historiker nr. 17, 1980, tema: lokalhistorie). For en mere systematisk litteratursøgning må benyttes de gængse bibliografiske hjælpemidler: bogfortegnelser, tidsskriftindex'er og historiske bibliografier. For Dansk Tidsskriftindex' vedkommende er der udarbejdet et meget nyttigt stedregister, *Torben Sørensen og Hans Michelsen:* Stedregister til Dansk Tidsskriftindex 1915-1970. 1978.

Disse indgange kan suppleres med specialeoversigterne i Meddelelser og Tidsskriftoversigten i Årbogen samt lignende oversigter i tidsskrifterne *Fortid og Nutid* og *Lokalhistorisk Journal.*

Den omfattende *Dansk Lokalbibliografi,* som udgives amtsvis er hidtil kun kommet for *Roskilde Amt* (1979), men langt fremme er også udgivelse af bibliografierne fra Vestsjællands-, Frederiksborg-, Vejle-, Ribe- og Fyns Amt. Endelig skal nævnes, at planerne for en helt ny udgave af *Håndbog for danske Lokalhistorikere* nu er så fremskredne, at en udgivelse kan ventes i løbet af 1-2 år.

Hvis man vil finde frem til lokalhistorisk litteratur fra en bestemt lokalitet, vil det bedste sikkert være at kontakte det lokale bibliotek, museum, arkiv eller den historiske forening. Til hjælp for dette arbejde findes *Lokalhistorisk Vejviser 1978,* Udg. af Dansk Historisk Fællesforening.

Mors

Må jeg begynde med at fortælle lidt om mig selv? (tag det som et udslag af »egocentricitet« – den sygdom er der mange amatørskribenter som lider af). Min oldefar var en af de allerførste molérarbejdere, – en gammel nedslidt mand som de sidste mange år han levede, til nød kunne klare et let job på Skarrehage Molérværk, (han sad og strøede savsmuld på transportørens plader – dag ud og dag ind) til sin død.

Jeg ejer et eneste billede af ham ved transportøren. Lille, sammensunken og ubetydelig sidder han og passer sit job ved det glidende bånd. Strør

savsmuld på plade efter plade – en plade, to plader, hundrede plader, ettusinde plader, en million plader. Dag efter dag, år efter år – det samme.

Da billedet blev taget, så han med store opspilede øjne direkte ind i kameraet, (det at blive fotograferet var jo ikke nogen helt almindelig foreteelse i 1922) – og øjnene er det eneste som fortæller noget hos denne sammensunkne grå mandslingeskikkelse fra før århundredeskiftet – som jeg har hørt så meget om, men aldrig har kendt personligt.

Hans søn, min bedstefar, arbejdede ved molérværkerne på Nordmors, hele sit liv. Han blev 90 år gammel – og han blev aldrig træt af at fortælle mig om: hvordan det var før i tiden.

Min far blev molérarbejder fra sit 20. år til han blev invalideret ved en arbejdsulykke for 13 år siden.

Mit barndomshjem ligger ca. 500 m fra det nu nedlagte Ejerslev Molérværk. Dér havde vi vores tumleplads som børn. Dér lærte jeg mange af de

gamle »molérbørster« at kende. De tog sig af en hel del af min opdragelse.

En dag var det min tur. Første gang jeg blev molérarbejder, var jeg 18 år gl. Jeg fik lov til at prøve hele turen. Dengang blev moléret stadigvæk gravet ned med håndkraft. De våde sten blev skåret – og taget fra, ved strygemaskinen med håndkraft.

Efter at halvt år blev jeg træt af det, og rejste til Norge og Grønland, hvor jeg opholdt mig i et par år, – kom hjem, begyndte som molérarbejder igen. 2 år ved »Furmol-compagniet« i Ejerslev, og siden 11 år på »Skarrehage Molérværk«, hvor jeg de sidste 3 år var fagl. tillidsmand.

I 1971 blev jeg tilbudt jobbet som amtssekretær for AOF i Viborg amt, slog til – og knoklede mig igennem de næste 5 år som »bærer af det gode budskab« i det mørke Midtjylland. Så følte jeg mig så fysisk og psykisk nedbrudt, at jeg fandt: at nu var det tid at holde op. Jeg havde og har stadigvæk det allerbedste forhold til organisationen. 1976 var et godt år at bevilge sig selv et »sabbatsår« i, – det var 25 år siden, jeg begyndte min »karriere« inden for arbejderbevægelsen på Nordmors (best. medl. i den lokale DSU afd.)

I AOF havde jeg hørt om »kulturuger« i Norge, Sverige og Finland. »Skogsarbeiderdagene i Jyväskyla«, »Bergmannsdage i Sverige« og »Husmandsdage i Norge« o.s.v. o.s.v.

Selv var jeg med til at starte kulturuger på arbejdspladser op i Viborg amt, i 1974 og 1975. (Grundfos i Bjerringbro, Metallic i Skive og Slagteriet i Thisted.) Noget havde været godt, – andet havde været mindre godt.

Jeg ville gerne prøve på at lave noget som var bedre – på en eller anden måde. Jeg skrev til AOF's dav. kultursekretær Erik Stubtoft, og ridsede et program for »Molérarbejderdage 1977« op for ham. Programmet gik på følgende:

1. En forudgående indsamling af gamle fotografier fra Molérværkerne. Forbillede: Arbejderen i fotografiet.
2. Udgivelse af en bog: »Molér og arbejdere« hvori de bedste af de indsamlede fotografier skulle indgå (jeg påtog mig at skrive teksten).
3. Indsaming af digte, skrevet af gamle molérarbejdere. (Vi har haft to-tre stykker som var gode og meget produktive).
4. Udstilling i kantinen på Skarrehage, af indsamlede fotografier, digte, medarbejdernes hobbyarbejder, AOF's maleriudstilling: USICUR, AOF, SID og LO's plancheudstillinger o.m.a.
5. En genoplivelse af »Skarrehage Revyen« (lokale tekstforfattere, lokale aktører). S. Revyen havde været en tilbagevendende begivenhed i Sejerslev på Nordmors, indtil sammenlægningen af de små lokale fagforeninger og kommunesammenlægningen i 1970.

AOF's svar var meget kontant: »Kan I gennemføre dette program, så kan vi yde kr. 7.000,- i tilskud.«

Så gik turen til den lokale AOF afdeling, – som naturligvis var interesseret i at stå som medarrangør.

Næste skridt på vejen var forhandlinger med bestyrelsen for »Skarre-

hage arbejdernes klub«, som nok var interesserede – og måske også lidt forundrede over, at AOF ville kanalisere så mange penge til Deres virksomhed. Man vred og vendte sig lidt (molérarbejdere er besindige og jordnære folk) – man vred sig nok en gang: Jovist, ideen var ikke tosset, man ville på sin vis gerne være med, – men – kunne man ikke godt la' vær' at kalde arrangementet for en *kulturuge?* Da jeg hårdnakket påstod: at det kunne man ikke – hvis man ville have fingre i de rare penge. Nå ja! Så slugte man »Kamelen« – og det skal siges til klubbens ros, at man siden – helhjertet gik ind for arrangementets heldige gennemførelse.

Der blev nedsat forskellige arbejdsgrupper til at klare alt det praktiske, indsamlinger, kontakt til skoler, (der blev udskrevet stilekonkurrencer) til lokale fagforeninger, pressen etc. etc. Tekstforfatterne fik travlt og amatørerne gik i gang med at indstudere deres roller. Det blev en meget hektisk tid – der var mindre end to måneder til at klare det hele i.

Det mest bemærkelsesværdige ved arr. var nok, – at der var planlagt én uge – og at optimismen i løbet af ganske få dage steg til sådanne højder, at Skarrehage arbejdernes klub vovede det dristige skridt »at fortsætte en uge mere«. Mig bekendt er det den eneste gang, det er sket i Danmark, – det var et vovestykke. At den sidste uge gik så godt som den gjorde, må tilskrives molérarbejdernes begejstring og entusiasme – samt en ganske fantastisk hjælp til gennemførelse af vores »lyn-aktioner« fra SID (lokalt og på distriktsplan)fra FO, og ikke mindst fra AOF. AOF's Landsforbund bevilgede således prompte, kr. 3.000,- ekstra, til gennemførelse af den sidste uge.

Bogen: »Molér og arbejdere« var et aktiv i forbindelse med kulturugerne. Den var blevet skrevet i lyntempo (hvad der uheldigvis prægede førsteudgaven lidt for meget) (efter min mening). – Men den fik en fantastisk pæn modtagelse fra alle sider. Jeg var arbejdsløs på det tidspunkt, bogen blev skrevet – og ville have rene linier over for AF. Jeg betingede mig kr. 35,- i timen for at skrive bogen (det samme som timelønnen var på Skarrehage – på dette tidspunkt). Jeg modtog løn for 40 timer. Fotografen, Kirsten Klein, gik med på den samme idé – hun fik også kr. 35,- i timen for sit arbejde.

Bogen har været benyttet på en del af øens skoler (hvor mange vides ikke med bestemthed, – men jeg har siden været ude på flere skoler – på Mors i Thy og Salling, for at snakke om molér og arbejdere, den industrielle udvikling på Mors m. m.)

Siden 1975 har jeg flere gange opfordret den lokale arbejderbevægelse til at systematisere indsamlingen af gamle forhandlingsprotokoller, breve, fotos o.a., som fortæller om arbejderbevægelsens »barndom« her på øen. – Man har sagt »nå og ja« – og derved er det blevet – desværre.

Ellers tror jeg nok, man kan sige: at »Molérarbejderdage 1977« var med til at »ruske op« i molérarbejderne på Nordmors.

De fandt ud af, at det godt kunne lade sig gøre at arrangere noget – helt ude i den 27. kartoffelrække (det havde man vistnok mistet troen på – efter

kommune og fagforeningssammenlægninger 1970). »Skarrehage Revyen« har siden da været en årligt tilbagevendende begivenhed – ikke bare i Sejerslev, – men i flere små foreninger rundt omkring på øen. Jeg tror også, at historien blev meget levende for mangen molérarbejder, i løbet af de 14 dage i 1977. Mange blev (måske for første gang) klar over den meget væsentlige rolle *deres* familie havde spillet i forbindelse med den industrielle udvikling på Nordmors, – i kampen for bedre løn og arbejdsvilkår – og en menneskeværdig tilværelse.

I forbindelse med Sallingsundbroens indvielse, sommeren 1978 blev der arrangeret et historisk optog gennem Nykøbing M.

Det var naturligt, at molérarbejderne deltog. Først i (vores del af) optoget gik mænd i dragter fra århundredeskiftet – med hakke skovl og greb på nakken, dernæst kom man med DAF. Skarrehage afds.-fane fra 1917 – og sidst kom der gaffeltruck og lastbiler.

Men jeg tror nok, at de der var »bevæbnet« med hakke, skovl og greb, var de stolteste.

»Molér og arbejdere« er netop genoptrykt i 400 eks. Der er tale om en lidt revideret og ájourført udgave.

Henning E. Pedersen

Henning E. Pedersen: Molér og arbejdere. Nordmors 1910-1980. 2. oplag 1980 (revideret udgave). Udgivet af Skarrehage arbejdernes klub og AOF-Arbejdernes oplysningsforbund. GN-tryk Nykøbing Mors. 1. udg. 1977.

Kan købes ved Skarrehage arbejdernes klub v/ Bent Sør Mikkelsen, Kongevejen 47, Sejerslev, 7900 Nykøbing Mors for 40 kr.

Kolding

Siden jeg for nogle år siden kom til at bo ved Kolding og regelmæssigt læste den lokale avis og indimellem også lokalhistoriske værker, er det blevet mere og mere klart for mig, hvor anonym en tilværelse de nederste lag i befolkningen lever. Dem hører vi ikke om, skønt de varetager den materielle del af vores livsgrundlag, som er det vi mindst kan undvære. Jeg kom derfor til at føle et stærkt behov for at være med til at drage deres daglige eksistens frem i lyset. Og da de jo som regel er beskedne om sig selv og ikke hører til dem, der skriver deres tanker og oplevelser ned, så var der kun én vej til at skaffe sig viden om deres liv, nemlig at interviewe dem.

I 1978 interviewede jeg to gamle polske roearbejdere, et ægtepar nær de 80, som kom hertil i 1914 og blev hængende her. Resultatet findes i *Koldingbogen 1978* under overskriften: *Fra polsk roearbejder til dansk folkepensionist. Jørgen Fastrup.* I fremstillingsformen lagde jeg vægt på, at deres mundtlige beretning blev tyngdepunktet, mens mine kommentarer skulle give en historisk baggrund, dels om Polens situation i begyndelsen af århundredet, dels om sukkerproduktionen her i Danmark. Men jeg ønskede også at bruge kommentarerne til at påvise, hvor store merværdier til fa-

brik, aktionærer o.s.v. de med deres daglige hårde slid og meget nøjsomme tilværelse var med til at producere.

I foråret 1979 havde jeg orlov og begyndte så på en større opgave, nemlig at give en fremstilling af arbejderklassens liv i Kolding i den første fjerdedel af dette århundrede. Jeg interviewede 14 gamle arbejdere i alderen fra 70 til 85 og samlede i øvrigt alt det kildemateriale sammen, jeg kunne finde i gamle aviser, fagforeningsprotokoller, statiske publikationer og arkivmateriale hos Kolding kommune. Og der er meget.

I fremstillingen stræbte jeg efter en spænding mellem deres individuelle, subjektive beretning og min generelle og forhåbentlig nogenlunde objektive beskrivelse af arbejderklassens levevilkår og arbejdsvilkår. Disse ønskede jeg så sat i en sammenhæng med kommunalpolitikken og – mere perifert – landspolitikken. Foreløbig er det blevet til en fremstilling på små 100 A-4 sider. Der går især to linjer igennem den: for det første en linje fra arbejderfamiliens private liv og arbejdsliv og ud til de rammer for dens liv, som sættes af især den kommunale politik og økonomiske konjunkturer. For det andet går der en linje fra beskrivelsen af arbejderfamiliens liv under »normale« omstændigheder frem mod de »unormale«: sygdom, arbejdsløshed o.s.v., hvor eksistensgrundlaget er truet og familien måske til sidst må ty til fattigvæsenet.

Fremstillingen er ikke færdig, men et uddrag af den er trykt i *Koldingbogen 1979* under overskriften *Børnearbejde og skolegang.*

Jørgen Fastrup

Esbjerg

I Nationalmussets store registrering af landets ældre industribygninger (et led i projektet »Industrialismens bygninger og boliger«) deltog en lang række af landets museer med deres arbejdskraft og lokalkendskab. Således også *Esbjerg Museum* i årene 1976-78.

Museet fik udleveret skemaer på ca. 80 virksomheder, der havde eksisteret i 1935. Men i samarbejde med Byhistorisk Arkiv, Esbjerg, kunne vi lave en supplerende liste over næsten 100 virksomheder, der ikke var med i industritællingen 1935, enten fordi de havde under 5 ansatte eller fordi de ikke anvendte egentlige maskiner. Af disse udtoges de vigtigste, f. eks. smør- og æggepakkerier, til registrering.

Registreringen foregik ved, at de bevarede bygninger blev besøgt, fotograferet og beskrevet. I flere endnu eksisterende virksomheder fik museet mulighed for at hjemtage produkter, redskaber, maskiner og arkivalier, og ligeledes fik vi kontakt til ældre eller tidligere medarbejdere. Yderligere oplysninger om virksomhederne kunne hentes i det lokale byggesagsarkiv og på arbejdstilsynet, ligesom materiale senere er indhentet fra Dansk Tarifforening i København.

Registreringen gav et godt helhedsbillede af Esbjergs specielle industrielle profil før 1940, hvor eksport, fiskeri og øvrige havnefunktioner

prægede langt størstedelen af industrien, både de små håndværksprægede virksomheder og de store industrier, der ofte var led i en koncern.

Men det syntes os indlysende, at en undersøgelse af en bys industrielle miljø ikke kan nøjes med bygnings- og produktionshistorie og med optegnelser om virksomhederne set fra driftslederen eller direktørens synsvinkel.

Ud fra det etnologiske hovedformål, nærmere at få belyst forholdet mellem mennesket og teknologi og arbejdsprocesser og de deraf afledte virkninger i arbejdsorganisation, bevidsthed og liv uden for fabrikken, opsøgte vi ad forskellige kanaler en række tidligere arbejdere i nogle udvalgte virksomheder og optog grundige interviews. Dette skete ud fra en lokal spørgeliste, som også sendtes til enkelte personer til egen besvarelse.

Spørgelisten omhandler ansættelse, »karriere« i industrien, beskrivelse af arbejdspladsen, maskinerne og redskaberne, beskrivelse af arbejdet og typiske arbejdsgange, grupper af ansatte, lønninger, samvær uden for arbejdstiden, arbejdsdag og arbejdsår, arbejdsløshed og fagforeninger, fritid, bolig og familie.

Spørgelistens bredde afspejler det forhold, at en bys industrielle miljø kun kan forstås i sin helhed, hvis boligforhold, fritid og fællesliv medtages i billedet. I denne forbindelse er det heldigt, at Esbjerg Byhistoriske Arkiv har indsamlet et ret stort materiale om fagforeninger, fabriksklubber, afholdsforeninger, m.fl. ligesom museet selv gennem bl.a. byggesagerne har prøvet at belyse de for byen så karakteristiske arbejderbyggeforeninger.

Hele materialet er ordnet i museets arkivsystem, men især interviewene er p.g.a. de mange fortrolige oplysninger ikke offentligt tilgængelige. Undersøgelserne er under bearbejdning, og museet påregner en publikation om Esbjergs industrihistorie og industrielle miljø i 1981.

Peter Dragsbo

I »Meddelelser« 1974, nr. 3, redegjorde Verner Bruhn for den indsamling af fagbevægelsens arkiver, der i 1972/73 blev gennemført af *Esbjerg Byhistoriske Arkiv.*

Indsamlingen var på det tidspunkt så godt som fuldstændig. Siden da har dog enkelte fagforeninger afleveret supplerende materiale til arkivet, og arkivet har fortsat kontakt med enkelte foreninger, der endnu ikke ønsker at aflevere.

Udover fagforeningsarkiver indsamler arkivet fortsat arkivalier fra en række foreninger med større eller mindre tilknytning til arbejdermiljø: vi har de fleste afholdsforeninger, indtil videre kun et par af byens mange byggeforeninger (gasværksarbejdernes og postbudenes), en enkelt boligforening (Arbejdernes), samt politiske foreninger (siden 1974 er Det radikale Venstre kommet til).

Der er indtil videre ikke gennemført systematiske interviews med fagforeningsfolk, idet vi i interviewarbejdet har lagt knap så megen vægt på de

formelle institutioner, som på den »menige« tilværelse i almindelighed. Arkivet har siden 1974 i videst muligt omfang indsamlet erindringsstof i almindelighed, herunder selvfølgelig også fra mennesker med mere eller mindre fast tilknytning til arbejdermiljøer. Som bekendt er der i ikkeboglige miljøer kun få, der har mod på eller lyst til selv at skrive om deres liv – dette gælder ikke mindst blandt vestjyder, der i det hele taget ikke ynder det skrevne ord. De forholdsvis få, som det er lykkedes at få i gang, har vi til gengæld søgt at stimulere til at skrive så bredt som muligt, og vi har herigennem fået nogle meget fyldige skildringer, dels af specielt havnearbejderforhold, dels af arbejdsmandsvilkår i almindelighed, skildringer som ikke kun omfatter arbejdsforholod, men alle sider af tilværelsen, set i den sammenhæng, som fortællerne selv oplever tingene i. Disse erindringer er i et vist omfang suppleret med erindringer indsamlet ved hjælp af interviews.

I denne forbindelse bør nok også nævnes, at vi har forsøgt at iværksætte en indsamling af dagbøger omkring tilværelsen som arbejdsløs. Vi kontaktede i første omgang nogle enkelte fagforeninger, som indvilgede i at opfordre deres medlemmer til at føre dagbog (efter en kortfattet vejledning, og anonymt) igennem en eventuel arbejdsløshedsperiode. (Et eksemplar af vejledningen vedlægges). Forsøget har imidlertid ikke givet resultat, formodentlig bl. a. fordi emnet er ret ømtåleligt, og er derfor foreløbig opgivet. De pågældende fagforeninger var i øvrigt meget positive over for ideen og er ligesom det meste af den øvrige fagbevægelse generelt positive over for arkivet, selv om kontakterne ikke længere er så intense som i indsamlingsfasen.

Endelig kan nævnes, at der i forbindelse med en indsamlingskampagne om skoleerindringer i 1974-75 indkom en mindre samling beretninger, som også omfatter andet end skolelivet.

I det mere intensive interviewarbejde, der er gennemført, har Esbjerg Museum som nævnt i museets redegørelse interviewet om arbejdslivet ud fra en række virksomheder, mens arkivet dels optegner om boligforhold, dels om arbejdsforholdene omkring butikshandelen, det vil især sige den specialiserede detailhandel, der jo som en af de mange følger af industrialiseringen er et nyt element i byens funktioner. Til det sidste emne er der udarbejdet en kortfattet spørgeliste, som også *kan* besvares af meddelerne selv. Om boligforhold kan man derimod næsten kun benytte den meget tidskrævende metode med egentlige interviews for at sikre sig tilstrækkeligt fuldstændige oplysninger.

Det indsamlede materiale om fagbevægelsen m.m. er udnyttet af Erik Christensen i bogen »Havnearbejderstrejken i Esbjerg 1893« (SFAH) og af en gruppe historiestuderende i Århus, som er ved at lægge sidste hånd på et speciale om organiseringen af fagbevægelse og partiforeninger i Esbjerg (organisationsmetoder, foreningsaktiviteter m.m.). Udover forskning omkring arbejderbevægelsen kan nævnes, at en historiestuderende i Århus arbejder med etableringen af brugsforeningerne i Ribe amt og dertil

har lånt en del brugsforeningsarkivalier, samt at en gruppe dansk/historiestuderende på RUC arbejder med et engroshandelshus i Esbjerg (Faarup & Sønderby) som led i en socialhistorisk analyse af Knud Sønderbys forfatterskab.

Erindringsstoffet er indtil nu ikke udnyttet systematisk. Materialet er næppe heller tilstrækkeligt dækkende endnu. Hertil kommer, at nogle af meddelerne har bedt om, at deres erindringer først må blive offentligt tilgængelige efter nogle år. Arkivet imødekommer naturligvis altid disse ønsker om diskretion, og må naturligt overholde dem ret nøje.

Arkivet benyttes i ret høj grad af de mange undervisningsinstitutioner i Esbjerg – d.v.s. på alle niveauer: folkeskole, HF, gymnasier, seminarier og Teknisk Skole. Der ydes i ret vidt omfang vejledning til elever, der henvender sig til arkivet om materiale til opgaver. I perioden oktober 1979 til august 1980 har arkivet f. eks. haft 33 henvendelser af denne art, fra enkelte elever eller mindre grupper.

Herudover har arkivet udarbejdet 3 små klasseudstillinger (med følgende temaer: Barn i Esbjerg, At færdes på gaden, At gå i butikker, alle tre om perioden ca. 1900). Hertil hører et sæt undervisningsmateriale. I øjeblikket arbejdes der med et sæt undervisningsmateriale om boligforhold og familieøkonomi (belyst ved et eksempel fra en bestemt familie), materialet har i udkast været benyttet i forskellige undervisningssituationer.

Dorte Haahr Carlsen

Sønderjylland

Den sønderjyske arbejderbevægelse er i sin oprindelse en del af den tyske arbejderbevægelse, fordi Sønderjylland efter krigen 1864 fra 1867 blev indlemmet i Preussen. Derfor er det rimeligt at behandle denne landsdel i en oversigt for sig. Oversigten koncentrerer sig om den del af landsdelen, der i 1920 kom til Danmark i det følgende betegnet som Nordslesvig. Oversigten omtaler kun den væsentligste litteratur: den, der stadig er af værdi for forskningen, og den, der fremlægger nyt materiale. En række småbidrag og generelle oversigter over landsdelens historie er udeladt.

I sammenligning med andre regioner i Danmark er der skrevet relativt meget om nordslesvigsk arbejderbevægelse. Det skyldes dels den stærke lokalhistoriske interesse i landsdelen, dels den specielle beskæftigelse med den nationalpolitiske udvikling, for det har været væsentligt for stillingen i det nationalpolitiske styrkeforhold, hvordan den brede befolkning orienterede sig nationalt både før og efter genforeningen. Arbejderbevægelsens udvikling og orientering i den nationale kamp har med andre ord været noget væsentligt i landsdelens historie. Det nationalpolitiske aspekt er således hidtil blevet fremtrædende i forskningsinteressen.

Allerede 1938 udkom en oversigtsfremstilling over arbejderbevægelsens

udvikling, for øvrigt den hidtil eneste. Den havde titlen fra Udmark til Forpost og var skrevet af den socialdemokratiske redaktør Frede Nielsen.[1] Den skilderede udviklingen fra 1870'erne til 1938 og byggede bl.a. på mundtlige beretninger, forskellige private samlinger og forfatterens egne oplevelser. Af værdi i dag er især skildringen af 1930'erne med arbejderbevægelsens reaktioner på den fremvoksende nazisme.

Først langt senere begyndte den egentlige videnskabelige udforskning. Interessen har i høj grad været koncentreret om tiden før 1920. En tysk undersøgelse af arbejderbevægelsens begyndelse i Slesvig-Holsten frem til 1878 er i dag af ringe interesse, hvad angår det nordslesvigske område.[2] Det egentlige forskningsgennembrud kom her med en række arbejder af Gerd Callesen, først og fremmest med hans dissertation fra Kiels universitet 1970.[3] Den viser, at der også under fremmedherredømmet var sociale spændinger i landsdelen ved siden af de nationale, som historikerne hidtil havde koncentreret sig om. Men Gerd Callesens hovedformål er at undersøge internationalismen især 1912-24 i det danske og det tyske socialdemokrati, herunder lokalforeningerne i Nordslesvig. Han dokumenterer det danske partis støtte til og samarbejde med det tyske socialdemokrati, og han ser det tyske partis kritiske holdning til anneksionen af Nordslesvig og til tvangspolitikken mod den dansksindede befolkning som et udtryk for en praktiseret internationalisme, et synspunkt, der har meget for sig for tiden før 1890. Helt frem til 1924 finder han imidlertid internationalistiske elementer i både det danske og det tyske partis grænsepolitik, omend han erkender internationalismens aftagende betydning.

Problemet er, om Gerd Callesen overdriver de ideelle, ideologiske faktorer som drivkraft for socialdemokratiernes politik i det slesvigske spørgsmål. Kritikken har i høj grad beskæftiget sig med denne side af hans fremstilling. Indtrykket er, at han isolerer partiernes politik i Slesvigspørgsmålet for stærkt fra deres almindelige ideologiske udvikling og fra den bredere baggrund, der tegnes af den almindelige politiske situation og den stadig mere omfattende interaktion mellem socialdemokratierne og de borgerlige partier i begge lande. At internationalismen efter århundredskiftet har været en væsentlig drivkraft for de to partier i det slesvigske spørgsmål, har Gerd Callesen således ikke vundet større tilslutning til.[4] Snarere tegner hans fremstilling skarpere, end han vil konkludere, billedet af to socialdemokratier, der i hvert fald for begges vedkommende efter 1914 benytter de internationale forbindelser som redskab for en politik, der varetager nationale interesser, omend ikke i den ekstreme form, som nogle af de borgerlige kredse stod for. Uanset de delte meninger, der kan herske om Gerd Callesens hovedtese, har han fremlagt et væsentligt materiale, der er hentet fra et omfattende utrykt og trykt materiale fra både dansk og tysk side. En del af hans bog, der spænder vidt og i tid helt fra 1870'erne, er en egentlig lokalhistorisk undersøgelse, der skildrer hovedtrækkene i den nordslesvigske arbejderbevægelses organisatoriske og politiske udvikling samt dens rivalisering og samarbejde med den

dansk-nationale bevægelse. Den repræsenterer det første grundige forsøg på at trænge ind i lokalforeningernes historie.

Senere har Gerd Callesen også uddybet sin bog med en mere udførlig undersøgelse af pionerårene i 1870'erne.[5] Den lokalhistoriske side af hans arbejder begrænser sig til området nord for Skelbækken, d.v.s. det nuværende Nordslesvig. Derfor får den flensborgske arbejderbevægelse ikke den plads, der tilkommer den, idet områdets stærkeste arbejderbevægelse fandtes dér, og agitationen i Nordslesvig helt frem til 1920 i høj grad organiseredes derfra. Både Åbenrå og Tønder var dele af større rigsdagsvalgkredse, der strakte sig langt ned i Sydslesvig, og de lokale partiforeninger samarbejdede derfor med sydligere partiforeninger i valgkredsorganisationer. Derfor bør lokale undersøgelser før 1920 ikke geografisk afgrænses så strengt til den nuværende statsgrænse.[6]

Gerd Callesens grundlæggende arbejder er blevet uddybet på forskellig vis af andre. Samarbejdet mellem det danske og det tyske socialdemokrati omkring Slesvigspørgsmålet og agitationen i Nordslesvig i 1870'erne er behandlet af Søren Federspiel.[7] Dorrit Andersen har beskæftiget sig med forholdet mellem det lokale socialdemokrati og den danske nationale bevægelse 1890-1914, især den interne diskussion på begge sider om det indbyrdes forhold.[8] Samme forfatter har også skrevet om afstemningstiden i en afhandling om arbejder- og soldaterrådene i Nordslesvig[9] og udgivet en brevveksling mellem en haderslevsocialdemokrat og ledelsen af det danske socialdemokrati 1919, der viser en dansksindet socialdemokrats dilemma over for det slesvig-holstenske SPD's ønske om, at de nordslesvigske arbejdere skulle stemme for forbliven ved Tyskland ved den kommende folkeafstemning.[10] Jørgen Slettebo har skrevet om udslagene af de sociale spændinger i Nordslesvig lige før genforeningen i en artikel om en landsdelsomfattenmde strejkebevægelses forløb i Sønderborg.[11]

Det fremgår således, at forskningen i tiden før 1920 overvejende har koncentreret sig om arbejderbevægelsens politiske og organisatoriske forhold i Nordslesvig. Tilbage står udforskningen af betingelserne for arbejderbevægelsens virke: de sociale, økonomiske og befolkningsmæssige forhold. Anvendelige forarbejder mangler i vid udstrækning, hvilket til dels skyldes de svære kildeproblemer. Henrik Fangels nye Haderslevhistorie, der ventes færdig om få år, skulle råde bod heråpå for Haderslevs vedkommende.

Den forskningsmæssige interesse for tiden efter 1920 har været beskeden. Gerd Callesens og Frede Nielsens tidligere omtalte bøger er fortsat de væsentligste her. Noget materiale kan også findes i mindebogen for folketingsmand I. P. Nielsen, organisatoren af partiarbejdet efter genforeningen.[12] En undersøgelse fra 1971 om tiden 1920-29 kan ikke siges at føje meget til det kendte billede og udtømmer ikke kildematerialets muligheder.[13] En oplagt opgave er det stadig at undersøge den nordslesvigske arbejderbevægelses integrering i dansk arbejderbevægelse efter 1920, stillingen til de svære sociale problemer og reaktionen på den nazistiske trus-

sel, der førte til et tæt samarbejde mellem arbejderbevægelsen og borgerlige, danske kredse. Også tiden under og efter besættelsen, der ligeledes havde sit særprægede forløb i denne landsdel, bør tages op.

Til slut skal det omtales, at studiet af sønderjysk arbejderbevægelse forbløffende lidt kan støtte sig til jubilæumsskrifter og erindringer. Jubilæumsskrifterne er ganske få, små og af begrænset værdi.[14] Kun ret få væsentlige erindringer findes. Den svenske socialdemokrat August Palm har skrevet ganske kort om sin tid i Haderslev 1873-77, hvor han var den ledende i partiarbejdet.[15] Åbenråsocialdemokraten Wilhelm Ewald har skrevet to, overvejende erindringsbaserede og ganske selvforherligende, pjecer om partiarbejdet m. v. i Åbenrå før 1920,[16] og en ledende haderslevsocialdemokrat, Ferdinand Zimmermann, har i Sønderjyden 1938-57 skrevet en række artikler om forholdene i Haderslev. Fra de senere år skal nævnes, at den alsiske socialdemokrat, folketingsmand Jens Bladt (f. 1900), har skildret sin opvækst, sin tilværelse som arbejdsmand og sit virke i fagbevægelse, socialdemokrati og folketing i to bøger, hvoraf den første er den væsentligste.[17] Endelig skal fremhæves Peter Møllers ungdomserindringer om oplevelser i arbejdsløshedsårene i mellemkrigstiden, f. eks. om sociale forhold og det socialdemokratiske ungdomsarbejde.[18]

En vigtig opgave må det på denne baggrund være at få indsamlet flere arbejdererindringer, også fra folk, der har haft en fremtrædende stilling i arbejderbevægelsen. Ikke en eneste af disse har, så vidt vides, endnu afleveret et privatarkiv til en offentlig samling, heller ikke den vigtigste I. P. Nielsen, der som så mange andre brugte papirkurven som »arkiv«. Sigfred Jespersen har reddet en del traditionsstof vedrørende flygtningehjælpen i 1930'erne; men dermed er det stort set slut.[19]

Konkluderende kan man sige, at meget stadig står tilbage, når det drejer sig om udforskningen af sønderjysk arbejderbevægelse, trods en produktivitet, der er større end i mange andre danske landsdele. Det gælder de økonomiske og socialhistoriske perspektiver, og det gælder under alle aspekter tiden fra 1920 til i dag.

Noter

1. Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost. Den sønderjydske Arbejderbevægelses Historie. 1938.
2. Heinz-Volkmar Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 48. Neumünster 1965.
3. Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 21. Apenrade 1970. I en dansk kildepublikation er nogle hovedproblemer fremstillet, nemlig i Socialdemokratiet og internationalismen.
   Kilder til belysning af det danske socialdemokratis syn på det slesvigske spørgsmål 1906-24. 1973. Før 1970 har Gerd Callesen offentliggjort flere delstudier, hvoraf den vigtigste er Sozialdemokratie und nationale Frage in Nordschleswig um die Jahrhundertwende. Archiv für Sozialgeschichte IX, 1969, s. 267-320.

4. Se f.eks. blandt mange andre anmeldelser af Jörn-Peter Leppien i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 96, 1971, s. 341-355 (Sozialdemokratie und Nordschleswig-Frage 1912 bis 1924); G. Japsen i Sønderjyske Årbøger 1971, s. 269-273; Kurt Vieweg i Årbog for arbejderbevægelsens Historie 1973, s. 161-165; Dorrit Andersen i Archiv für Sozialgeschichte XIII, 1973, s. 687-91. – Der tages også stilling til hovedproblemer i Gerd Callesens dissertation i flere bidrag til en foredragsrække, trykt i Arbeiterbewegung in Nord- und Mitteleuropa zwischen nationaler Orientierung und Internationalismus. Referate einer deutsch-dänischen Wissenschaftlerkonferenz in der Akademie Sankelmark im November 1975. Schriftenreihe der Akademie Sankelmark, Neue Folge, Heft 30/31, 1976. – Diskussionen i det danske socialdemokrati er uddybet hos Jens Topholm: Emil Marott (1856-1940). Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter. Århus 1980.
5. Gerd Callesen: Die Arbeiterbewegung in Nordschleswig 1872-78. Hauptzüge ihrer Entwicklung. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 100, 1975, s. 193-216. Samme: En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872-78. Skærbæk 1974. Om arbejderbevægelsen i Sønderborg se endvidere Dorrit Andersen: Da socialismen kom til Sønderborg. Sønderjysk Månedsskrift 1973, s. 265-272.
6. Samme mangel findes i Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk. Åbenrå 1976. Her kan man ikke finde de samlede stemmetal for 2. (Flensborg-Åbenrå) og 4. (Tønder-Husum-Ejdersted) rigsdagsvalgkreds. Dorrit Andersen arbejder på en større undersøgelse af arbejderbevægelsens politiske og organisatoriske udvikling, hvor der tages hensyn til disse forhold.
7. Søren Federspiel: Socialdemokratiet og de tyske partistridigheder. Det nordslesvigske spørgsmål og det danske socialdemokrati i 1870'erne, på baggrund af striden i den tyske arbejderbevægelse. Årbog for arbejderbevægelsens Historie, 4, 1974, s. 147-163. Samme: Die Sozialdemokraten und die nordschleswigsche Frage 1872. Die Heimat 1975, s. 40-48. Samme: Den danske arbejderbevægelse og internationalismen 1871-1878. Manuskript. København 1974.
8. Dorrit Andersen: National og social solidaritet. Chr. Mathiesen – en arbejderfører i grænselandet. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 1-22. Samme: Socialdemokrati og dansknational bevægelse. Omkring det slesvigholstenske SPD's 1902-resolution. Historie, Ny række XIII, 1-2, 1979, s. 123-144. – En oversigt over en del af de samme problemer findes i Mogens Stensbæk Mogensen: Forholdet mellem det danske parti i Nordslesvig og de oppositionelle organisationer: socialdemokratiet, de frisindede og Fredsforeningen, ca. 1902-1914. Manuskript. Århus 1976; men undersøgelsen bygger på et meget snævert kilde- og litteraturgrundlag. – Erik Nørr: Rigsdagsvalget 1898. Sønderjysk Månedsskrift 1974, s. 158-161, behandler det danske socialdemokratis holdning under dette valg og forholdet lokalt mellem SPD og den danske nationale bevægelse.
9. Dorrit Andersen: Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20. Sønderjyske Årbøger 1972, s. 147-185.
10. Dorrit Andersen: Socialdemokratiet mellem dansk og tysk. Fem breve fra typograf Jørgen Møller, Haderslev, 1919. Sønderjyske Årbøger 1974, s. 139-156.
11. Jørgen Slettebo: Strejker i Sønderborg 1920. Fra Als og Sundeved 48, 1969, s. 78-88.
12. I. P. Mindebogen. Sønderborg 1953. Desuden kan materiale findes i Tormod Jørgensen: Folketingsmand J. P. Nielsen og Sønderjylland. 1939.
13. Jette Røddich Nielsen: Det danske socialdemokratis politik i Sønderjylland 1920-1929. Manuskript. Århus 1971.
14. F.eks.: Arbejderbevægelsens Sønderjyske Landsforening. Festskrift udgivet i anledning af foreningens 40 års jubilæum 26. april 1978. Tønder 1978; Tilbageblik over 75 år 1899-1974. Jubilæumsskrift for Dansk Typograf-Forbunds Haderslev afdeling. Haderslev 1974; Begyndelsen. Situationsbilleder fra et århundrede samlet af Filius i anledning af S.I.D. Sønderborg afdelings 75 års jubilæum. Sønderborg 1979.

15. August Palm: Ur en Agitators Lif. Stockholm 1904.
16. Wilhelm Ewald: Fünfundzwanzig Jahre »Sozialdemokratischer Verein in Apenrade«, u. år [1926]. Der findes også en væsentlig forkortet dansksproget udgave heraf. Samme: Erinnerungen an die Revolution und den Arbeiterrat in Apenrade, u. år.
17. Jens Bladt: Alsiske Minder. Åbenrå 1967. Samme: – og så blev jeg folketingsmand. Åbenrå 1971.
18. Peter J. Møller: Haderslevdreng mellem tysk og dansk. Åbenrå 1978. – Redaktør Robert Huhle, Sønderborg, har skrevet en række korte, erindringsprægede ting, der stadig venter på en nærmere udarbejdelse og sammenfatning, f. eks. Min identitet, 1976.
19. Sigfred Jespersen: Flygtningehjælpere og modstandskamp. Sønderjysk Månedsskrift 1974, s. 437-441, og sst. 1975 s. 21-26. I øvrigt har Sønderjysk Månedsskrift i de senere år bragt en række små erindringsstykker af socialhistorisk interessen.

Dorrit Andersen

Lolland

AOF's landsledelse og AOF i Storstrøms Amt tog i efteråret 1979 initiativ til drøftelse af en kulturuge på Lolland-Falster med roearbejdet som tema. Det umiddelbare forbillede var en kulturuge arrangeret af det norske AOF. Den fandt sted i og omkring Lillehammer i juni 1979. Projektet var lagt stort op og omfattede udstillinger, konferencer m.m. Det danske AOF's hensigt var at inddrage de relevante institutioner og enkeltpersoner så tidligt som muligt, og for at få diskuteret de idémæssige og praktiske problemer inviterede AOF til en planlægningsweekend. Der blev arbejdet i en række grupper: dramatikgruppe, udstillingsgruppe, skolekontaktgruppe og organisations- og debatgruppe. Det blev bestemt, at Roearbejderdagene skulle afholdes 3.-8. november 1980. Konklusionen på seminaret var, at man skulle koncentrere sig om de danske roearbejdere, d.v.s. tiden efter 1920.

Når man snakker med folk på Lolland-Falster (og andre steder) om roearbejde, får man uvilkårligt denne reaktion: »Nåh, det er noget med polakker.« Det var det også i høj grad, men i 1920'erne ophørte polakimporten, og derefter har det hovedsageligt været danske landarbejdere, der arbejdede i roemarkerne indtil o. 1965, da mekaniseringen i løbet af ganske få år overflødiggjorde det store behov for menneskelig arbejdskraft. En anden omstændighed, der gør det naturligt at koncentrere sig om danskerne er, at de resterende polakker er ganske få. Og sidst, men ikke mindst, har George Nellemann fra Nationalmuseet i 1960'erne foretaget en stor undersøgelse af polakkerne, så man nu har et meget stort materiale om dem, bl.a. indeholdende mange interviews. Helt komme uden om polakspørgsmålet kan og skal man dog ikke. I nærværende undersøgelse har der f.eks. været en del andengenerationspolakker blandt de interviewede.

Oplysninger om roearbejdets karakter kan man kun få fra arbejderne selv. Lolland-Falsters Stiftsmuseum har en afdeling om polske roearbejdere, men ikke noget om danske. Faktisk vidste man væsentligt mere om

forholdene omkring århundredskiftet end om den forrige generation. Man havde også en del billeder, men de var sjældent set fra arbejdernes synsvinkel. De redskaber, der blev anvendt i roemarkerne er kendt, men deres brug er kun i ringe grad belyst. Museets bidrag til Roearbejderdagene er derfor en undersøgelse af roearbejdernes vilkår baseret på interviews, som er foretaget af undertegnede. Det skal lige nævnes, at undersøgelsen, der varede 4 måneder, er betalt af museet og således ikke er på AOF's budget, men det er derimod selve udstillingen i november, som er et resultat af undersøgelsen.

Udgangspunktet er arbejdet, selve arbejdsprocessen som skaber af livsgrundlag og livsholdning, med andre ord arbejdet som bevidsthedsskabende faktor. Interviewundersøgelsen startede nogenlunde på bar bund; landarbejderne efter 1920 er en uhyre forsømt gruppe. Der var noget litteratur om arbejdsredskaberne, om sukkerroeavl i almindelighed, specielle forhold omkring oprettelsen af roebørnestuer, men ellers måtte man danne problemstillingerne efterhånden som de kom frem i interviewene.

Der er foretaget interviews af op mod 50 tidligere roearbejdere. Af ressourcemæssige årsager er der hovedsagelig blevet foretaget notatinterviews, og i mindre grad båndinterviews.

Samtidig med interviewundersøgelsen iværksatte Stiftsmuseet en billedindsamling, som har givet et meget omfattende og godt materiale.

Der er også indsamlet andet materiale: fagforeningsprotokoller, lønregnskaber o.s.v. Man må beklageligvis konstatere, når man tænker i udstillingsbaner, at genstandene i høj grad mangler. Arbejdstøj har det således ikke været muligt at få nogen steder, det er for længst røget ud.

Kontakten til de tidligere roearbejdere blev i første omgang formidlet gennem de lokale SID-afdelinger på Lolland. Det fungerede fint, men betød samtidig, at de udvalgte oftest var tidligere formænd eller bestyrelsesmedlemmer, altså formodentlig de mest aktive arbejdere og nok ikke helt repræsentative. For at korrigere for dette blev en del af de adresser, der kom ved billedindsamlingen, anvendt. Endelig fik man hele tiden nye adresser, når man var ude at snakke med folk. Afslagsprocenten har været påfaldende lav, en del lavere end ved tidligere indsamlinger, jeg har deltaget i. Jeg er ikke helt klar over, hvad det skyldes, men en del af forklaringen er nok en almindelig tilfredshed med at se sine egne forhold blive taget op. Flere har givet udtryk for, at det er på tide, roearbejdernes historie bliver skrevet. Det kan også bero på, at det er en afsluttet periode, der er tale om. Endelig må man heller ikke se bort fra, at Stiftsmuseet står stærkt i folks bevidsthed på Lolland.

Undersøgelsen har geografisk været koncentreret om Lolland, og de interviewede roearbejdere boede på alle egne af øen. Roearbejdet på Falster er altså ikke blevet undersøgt. Lolland har også rigeligt med regionale forskelle. Der er udtalt forskel på Øst- og Vestlolland. På Vestlolland er der yderligere forskel på Nørre Herred med de store gamle, halvfeudale

herregårde og Sønder Herred, der har en kortere historie, da der til dels er tale om nyindvunden jord. Ledelsesprincipperne på godserne var her mere moderne.

Der er igen forskel på at arbejde på herregårde, for bønder eller for sig selv. På herregårdene var der flere kategorier af arbejdere: de faste og dem, der kom i roesæsonen. Der kunne opstå konflikter mellem de to grupper, og i enkelte tilfælde førte det til arbejdsnedlæggelser. Det gjaldt om at nå mest og om at få de reneste stykker. Var der konkurrence mellem arbejderne indbyrdes stod man til gengæld sammen mod forvalteren.

Det har været af meget stor betydning, om arbejderne boede i eget hus med jord, eller om de boede til leje. Boede de på kontrakt hos en bonde eller på et gods, var de i reglen forpligtet til at passe et bestemt stykke roer. Havde de bedre betalt arbejde andetsteds måtte de opgive det i roesæsonen. Kontrakterne er ikke uden grund blevet kaldt slavekontrakter. Husene blev ikke ordentligt holdt, og man kunne blive smidt ud med kort varsel. Den enkelte arbejder satte derfor meget ind på at komme bort fra et sådant kontraktforhold.

Arbejdet skiftede også karakter over tiden. Der er altså variationer nok, men hovedtendenserne er dog ret klare.

Roearbejde var sæsonarbejde, og det var udpræget en beskæftigelse for hele familien. I to perioder var der brug for meget arbejdskraft: ved lugning om sommeren og ved optagning af roerne om efteråret. Det gjaldt derfor, især for mændene, om at finde beskæftigelse uden for roesæsonen. Det mest almindelige var dræningsarbejde, skovarbejde, jord- og beton-, vejarbejde og arbejde på sukkerfabrik. Ofte faldt de ud af roearbejdet, når de havde mulighed for at få fast arbejde andre steder. Det blev derfor i ret høj grad en kvindebeskæftigelse, også fordi det kunne kombineres med pasning af børn. Børnene var med lige fra de stod i barnevogn. Omkring 5-årsalderen kunne de begynde at hjælpe til, og de blev efterhånden oplært i alle arbejdsprocesser. Det gjaldt om at udnytte de to korte perioder, for det var, som det ofte blev sagt, det eneste man kunne tjene ekstra ved. Det skal lige nævnes, at op til 1920'erne var roearbejdet udelukkende kvindearbejde.

Arbejdet var stærkt nedslidende. Der findes praktisk taget ingen ældre roearbejdere, som ikke har dårlig ryg og/eller gigt.

Henimod slutningen af undersøgelsen skulle en del af roearbejderne besøges igen for at blive optaget på bånd. Dette båndmateriale skulle bruges til flere ting: en lyd-dias-serie til museets udstilling i november, en bog om roearbejdet og endelig lydbøger, så også andre end de, der har mulighed for at se udstillingen kan få et indblik i roearbejdernes tilværelse. Det var derfor meget belejligt, at radioens båndværksted, der i april og maj var udstationeret i Nakskov, opfordrede os til at lave en radioudsendelse om roearbejdet. Det betød, at vi kunne låne en professionel båndoptager, som vi ellers ikke havde adgang til. Desuden vil det være muligt at bruge udsendelsen igen i forbindelse med Roearbejderdagene.

Undersøgelsen af roearbejdernes levevilkår er som nævnt en del af AOF's Roearbejderdage-projekt. En enkelt anden aktivitet skal fremhæves. Dramatikgruppen har fået forfatteren Leif Petersen til at skrive et stykke om roearbejderne, som skal opføres ved hjælp af lokale amatørskuespillere. Han går tilbage til polaktiden, og i tiden efter 1920 bygger han delvist på materialet fra ovennævnte undersøgelse.

Når kulturugen i november er overstået er det Stiftsmuseets hensigt at lade studiet af roearbejdet fortsætte. Det skal formodentlig ske i form af studiekredsarbejde, hvor roearbejderne selv arbejder med og videregiver deres erfaringer.

Carl Erik Andresen

Køge

Int.: Hvad kunne man gøre dengang for at hindre graviditet?

Med.: ... Jeg tror ikke, at der var andet, end at man bare skulle holde sig fra mænd. ... Der var ingen midler dengang. Ja, der var nogen der fortalte, at man skulle spise brun sæbe.

– – –

Int.: Men I stod meget solidarisk, siger du?

Med.: Ja, det var man da. Jo, det der med det solidariske, det ligger i, at man laver altså de – for at sige – cykeldækkene, det er altså 85, så havde man ... det man kaldte daglønnen, ikke? Der kunne godt været lavet noget mere; det blev der aldrig gjort. Men så derimod kunne man godt, når der var en der var lidt sløj og sådan, jeg hjalp ham med nogle stykker, når jeg ikke havde noget, og det var faktisk det, der holdt det oppe.

Dette er to eksempler på, at beretninger stort set er de eneste kilder om menneskers personlige forhold. For at sikre et historisk kildemateriale herom, er en bevidst indsamling nødvendig, inden vidnerne forsvinder.

Ideen med »Projekt arbejdererindringer, Køge« er en indsamling fra en afgrænset lokalitet. Midlet har været alle tænkelige opfordringer og aktiviteter: generelle opfordringer om deltagelse via plakat, radio, lokale aviser samt breve til kommunens pensionister og fagforeningernes ældste medlemmer. Desuden direkte henvendelser til anbefalede personer.

Bag indsamlingen står de lokale fagforeninger med repræsentanter fra HK, SID, kommunalarbejderne, træindustriarbejderne og LO-Roskilde amt i en initiativgruppe. Det praktiske arbejde bliver udført af en indsamlingsgruppe, hvor udskrivningen af bånd foretages af 5 tidligere unge arbejdsløse, korrespondencen med skrivende arbejdere tager cand. phil. Ingolf Rosbjørn sig af mens interview bliver taget af de to journalister Poul V. Nielsen og Sven Rasmussen samt Jørgen Burchardt, der tillige er projektleder.

Indsamlingen bygger på erfaringer fra den tidligere indsamling af arbejdererindringer i Slagelse. Principperne er dog blevet udbygget bl. a. bliver båndene betragtet som den originale historiske kilde, hvorfor kvaliteten af båndene søges at have (radio)professionel standard. Den del af båndene, som ikke kan nås at blive udskrevet, bliver forsynet med en indgående indholdsfortegnelse.

Indsamlingen er i skrivende stund ikke overstået, men i alt anslås der at

Poul Lond har udarbejdet plakaten for indsamlingen i Køge.

blive indsamlet interviews på bånd på ca. 130 timer fra 120 meddelere. Af papir vil der blive omkring 3000 sider maskinskrevet tekst.

Samtidig kan det antydes, hvad det endelige materiale vil indeholde. For alle erindringerne gælder, at de indeholder en livsløbsbeskrivelse med de vigtigste oplysninger om familie, arbejde og bolig. Derudover er materialet delt i to afdelinger. Indsamlet ved den *brede* indsamling, som ikke har henvendt sig til en bestemt gruppe eller har omhandlet bestemte emner. Her vil finde stof til belysning af mange sider af Køge som by, dens liv og institutioner, arbejdernes dagligliv, økonomiske og sociale forhold samt de faglige og politiske bevægelser. Det nuværende materiale indeholder bl.a. oplysninger om D.S.U.'s historie og betydning for politisk skoling; afholdslogens Daggrys sociale og politiske virksomhed; DUI – om hornmusik og lejrture, og selvfølgelig om byens store virksomheder Codan, Junckers, KVK, men også de nedlagte: slagteriet, bryggeriet, brødfabrikken og trævarefabrikken. Hertil kommer repræsentanter fra bl.a. maler-, frisør-, snedker-, tømrer- og smedefaget samt mange ufaglærte arbejdere.

Den anden del – *emneindsamlingen* – har koncentreret sig om to dele: en videnskabelig præget indsamling omkring en enkelt arbejdplads,og en »uvidenskabelig« med vægt på det intuitive interview.

Den første gælder gummifabrikken Codan. Her er målet at få en bred beskrivelse af arbejdslivet – og dens indflydelse på tilværelsen i øvrigt – fra en repræsentativ gruppe meddelere fra alle afdelinger og dækkende hele perioden siden virksomhedens start i 1908. Her har været regeneret gummi, men vigtigst har produktionen været af gummistøvler, cykelslanger og -dæk, sommersko, slanger og formpressede emner. Selv om virksomheden i en meget lang periode var næsten den eneste betydende industriarbejdsplads i egnen, har muligheden for arbejde svinget meget. Den gik endda konkurs i 1924, men efter en reetablering og beskyttelse via toldlove fik den et kraftigt opsving til den nåede næsten 2000 ansatte. Ved Danmarks tilslutning til »de 7«, faldt toldbeskyttelsen væk, og produktionen af fodtøj bl.a., som tidligt var blevet samlebåndsarbejde, blev nu kraftigt intensiveret især ved tidsstudier.

Den anden emneindsamling har kodeordet »familieliv«, som dækker ustrukturerede interviews omkring personlige forhold. Her kan f.eks. nævnes en længere interviewserie med en slagteriarbejder, hvor interview er blevet fulgt op uge efter uge. Denne lange serie vil sammen med den fortrolighed, der er opbygget, sikre at der kan gås ind bag den facade, som alle mennesker har opbygget. Antallet af meddelere i denne delindsamling er temmelig stort, men det er dog ikke alle meddelere, som kan give den åbenhed i det korte tidsrum indsamlingen står på – og som tillige har åndelige evner til at kunne formulere sig.

I tilknytning til interviewene og de skrevne erindringer, indsamles også andet materiale. Dagbøger, regnskabsbøger og lønningsbøger bliver samtidig benyttet som baggrundsmateriale ved interviewene ligesom fotografier, hvoraf der vel kommer 2-300 stk.

Det endelige resultat af indsamlingen kan benyttes til historiestudier hos ABA, Nationalmuseet og Byhistorisk Arkiv i Køge. Samtidig vil der blive trykt en indholdsfortegnelse til hele materialet.

I forbindelse med indsamlingen vil der blive søgt publiceret et udvalg af erindringer. Disse bliver af tidsmæssige grunde kun lidt bearbejdet, men forsynes med en kommenterende tekst. Dette er valgt for, at man lokalt kan se indsamlingens værdi, da en videnskabelig bearbejdelse er en længere proces. Den store good-will, som er nødvendig for et godt resultat af en sådan indsamling, nødvendiggør moralsk denne form for gengæld.

Jørgen Burchardt

Slagelse

I perioden sept. 1978 - nov. 1979 deltog jeg i indsamlingen af arbejdererindringer i Slagelse. Jeg vil her forsøge at videregive nogle erfaringer fra dette projekt og redegøre for det videre forløb, som jeg selv skal i gang med til efteråret 1980. Af særlig betydning i denne sammenhæng er spørgsmålet om, hvorfor og hvordan det efter min mening er vigtigt at foretage sådanne lokale studier af arbejderklassens historie. Herunder vil jeg fortælle om det samarbejde, vi havde/har med fagbevægelsen.

Det oprindelige formål med indsamlingen i Slagelse var at tilvejebringe materiale til belysning af forsømte sider af arbejderklassens historie. Som eksempel herpå kan jeg nævne de interne relationer i familien, børneopdragelsen, arbejdernes egen mening om arbejdsforhold m. m.

Projektet blev ledet af en styringsgruppe med repræsentanter fra Fagbevægelsens Forskningsråd, ABA, AOF, Nationalmuseet, Industri-, håndværker- og arbejdermuseet, Dansk Folkemindesamling og Københavns Universitet.

Projektet indledtes med en prøveindsamling i Slagelse. Denne by blev valgt, fordi dens økonomiske udvikling havde mange træk fælles med industrialiseringen i Danmark: det langsomme gennemslag, afhængigheden af landbruget, håndværkets store betydning, ingen enkelt industri er dominerende. Desuden var den lokale fagbevægelse meget interesseret i projektet, hvilket naturligvis er forudsætningen for et projekt af denne karakter.

Arbejdet i Slagelse foregik således i nært samarbejde med fagbevægelsen. Vi havde dannet en initiativgruppe med folk fra SID, Metal, HK, KAD, Snedker-tømrerforbundet, Fællesorganisationen i Slagelse samt LO i Vestsjællands Amt. Samarbejdet bestod i, at vi jævnligt holdt møder med denne gruppe, hvor vi drøftede arbejdets gang og planlagde det videre forløb. Desuden var vi hele tiden i kontakt med de enkelte fagforeninger. For mit vedkommende drejede det sig især om Kvindeligt Arbejderforbunds lokale afdeling, da jeg varetog indsamlingen af erindringer fra arbejderkvinder (jeg interviewede også mandlige arbejdere).

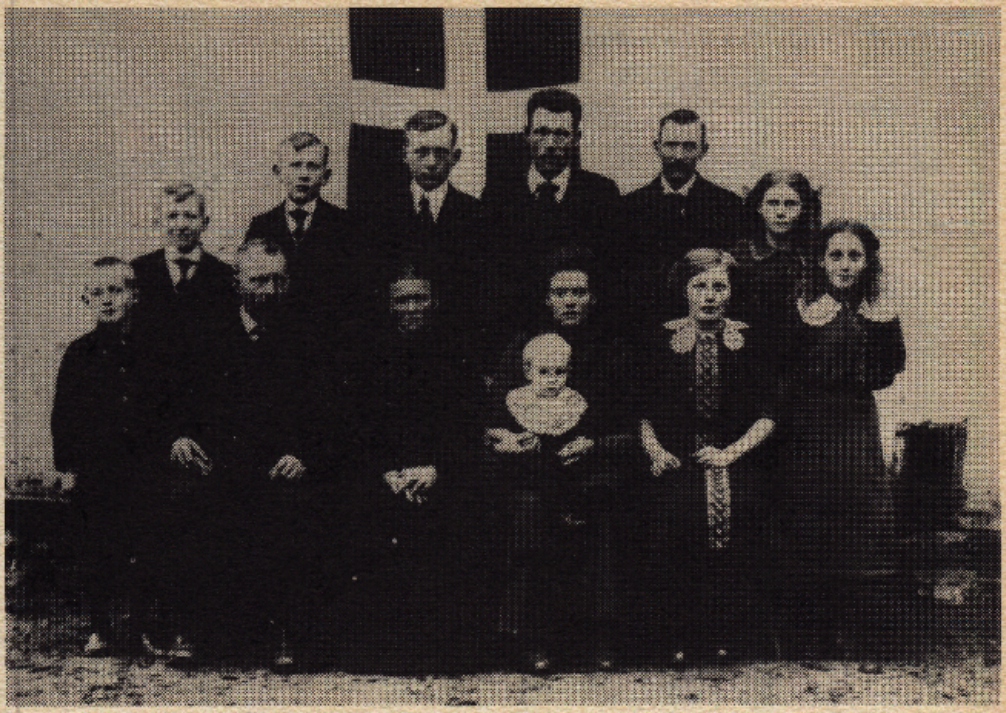

En husmands- og daglejerfamilie uden for Slagelse, 1916. Forældre, 9 børn, svigersøn og første barnebarn. Udlånt af Kristine Hansen, der på billedet er 23 år og sidder med barnet på skødet.

Fagforeningerne formidlede kontakten til arbejderne, støttede praktisk og økonomisk og var i øvrigt altid parat til en snak om projektet, når man kom forbi. Selv var jeg med til KAD's julefest for ældre medlemmer, hvor jeg fortalte om projektet og snakkede med mange af kvinderne.

Da indsamlingen sluttede havde vi i alt indsamlet ca. 120 erindringer

Jeg vil ikke her beskrive projektet i detaljer, men henvise til: *Rapport om prøveindsamling i Slagelse.* Udarbejdet af Birte Broch, Carl Erik Andresen og Jørgen Burchardt. Sept. 1979. Birte Broch: *Erindringer som kilde til arbejderkvindehistorie.* i: Kritiske Historikere, 1979, nr. 3.

Der var som nævnt tale om en prøveindsamling, hvorigennem vi skulle finde frem til den bedste model for erindringsindsamling. Med hensyn til dette spørgsmål var der divergerende opfattelser i projektgruppen, hvor hovedpunktet for diskussionen var *sammenhængen mellem indsamling og bearbejdelse.*

Efter min opfattelse bør der være den tættest mulige sammenhæng mellem indsamling og bearbejdelse, således at interviewene bliver rettet mod

en afgrænset problemstilling. Dette udelukker ikke livshistorier og fortællefrihed, men jeg finder det vanskeligt at foretage en indsamling, der sigter mod at belyse alle aspekter af arbejderklassens tilværelse. Det risikerer nemt at blive erindringer, hvori der står lidt om alting, men reelt er ubrugelige i specialstudier. Det ideelle er et sammenfald af indsamler og bearbejder, da man herigennem får nogle personlige sanseindtryk af de personer, hvis forhold man vil beskrive.

Det vigtigste argument for et sådant sammenfald er imidlertid, at man herigennem kan indgå i en dialog med 'meddeleren', som den traditionelle betegnelse er. Dette vil jeg vende tilbage til, da jeg betragter dette aspekt som den mundtlige histories måske største force.

»Above all, in contrast to any other historical document, oral evidence comes from a living source. If it seems misleading, it is possible to ask more. And an informant can also correct a historian who has misunderstood. Documents cannot answer back, but oral history is a two-way process.«

Paul Thompson, The Voice of the Past

Det er naturligvis muligt at foretage en ren indsamling af erindringer med henblik på arkivering og senere benyttelse (af andre), hvilket adskillige museer/arkiver kan bevidne. Men det forekommer mig, at styrken i metoden herved går tabt: muligheden for en tovejs-kommunikation, og muligheden for gennem feltarbejde at opsøge nyt materiale lige præcis dér, hvor det ønskes.

Den rene indsamling rummer imidlertid et andet problem, nemlig *tilbageformidlingen* af materialet til arbejderklassen.

I projektgruppen var vi enige om, at det indsamlede materiale skulle om jeg så må sige leveres tilbage til arbejderklassen. Formålet var ikke bare at skaffe kildemateriale til forskernes projekter, men i lige så høj grad at sprede de individuelle erfaringer, gøre dem offentlige, således at arbejdernes daglige liv kom frem i lyset.

Vi syntes, det var vigtigt at fastholde de erfaringer, som er gjort i arbejderklassen, og med disse individuelle beretninger styrke bevidstheden om en fælles historie. Beretningerne er ikke kun individuelle, men en del af det mønster, arbejderklassens liv former. Det er også vigtigt, at andre klasser eller lag får kendskab til arbejdernes egen vurdering af deres liv, således at man kan undgå diverse myter om arbejderklassen, med tilhørende strategier. Vi ville altså gøre nogle usynlige synlige.

Formidlings*formen* kan variere. Materialet kan indgå i en udstilling, hvilket var tilfældet i Slagelse, hvor vi arrangerede en udstilling som afslutning på projektet.

Hvad angår publicering kan der være tale om publicering af en enkelt erindring/livshistorie, en antologi eller en mere eller mindre bearbejdet fremstilling. De nævnte former har hver deres styrke og udelukker ikke nødvendigvis hinanden, f.eks. kan en fremstilling indeholde eksemplariske livshistorier.

Endelig vil det være en god idé til undervisningsbrug at lade en bog led-

Fra afslutningen af Projekt Abejdererindringer i Slagelse, juli 1979. Amtsborgmester K. H. Brinth holder tale for de folk, der havde deltaget i indsamlingen.

sage af et lydbånd, ligesom de indsamlede båndinterviews kan bearbejdes til en radioudsendelse.

Selv vil jeg arbejde videre med den bearbejdede fremstilling, da jeg mener, man får de bedste interviews ved sideløbende at gennemgå andet materiale af såvel teoretisk som empirisk karakter. I den angelsaksiske Oral History tradition står erfaringsberetninger ofte alene, men spørgsmålet er på hvilken måde de individuelle erfaringer indfanger virkeligheden. Man må ligeledes analysere de strukturer og mekanismer i samfundet, der betinger og slår igennem i den individuelle opfattelse. Publicering af livshistorier er dog væsentlig og opfylder et behov, hvilket fremgår af de salgstal, som Ken Worpole nævner i sin artikel om forholdene i England.

Intentionen om at give materialet tilbage til arbejderklassen blev i allerhøjeste grad delt af fagbevægelsen i Slagelse. I det hele taget var fagbevægelsen uhyre interesseret i sin egen historie og forholdt sig offensivt til projektet, forstået på den måde, at der var en forventning om, at resultatet kunne indgå i den daglige kamp. At historien var en vigtig del af det faglige og politiske arbejde. Hvordan denne generelle holdning udmønter sig i

praksis, kan jeg desværre ikke sige meget om, fordi vi af økonomiske årsager ikke er nået til bearbejdelses- og publiceringsfasen. På vore møder med initiativgruppen har repræsentanterne fra fagbevægelsen dog givet udtryk for, at de helst ville have materialet i bearbejdet form, vel vidende at det så tog længere tid. Man mente, at de enkelte erindringer var spændende, men ofte fremstod i en løsrevet form. Af andre tilkendegivelser kan jeg nævne det rent sproglige, hvor vi blev bedt om at undgå den snørklede stil, der ofte kendetegner akademisk sprogbrug.

Det er beklageligt, at der endnu ikke har været økonomisk basis for en tilbageformidling af materialet, men vi har naturligvis fået opbakning bag vores ønske om ikke at arbejde gratis. Imidlertid er muligheden der nu, idet jeg påbegynder et projekt om kvindelige arbejdere som en udløber af Slagelseindsamlingen. Så vil det vise sig, om mine hensigter svarer til fagbevægelsens konkrete forventninger til et historisk projekt. Men da projektet skal foregå som et samarbejde mellem mig, kvinderne og fagforeningerne, som jeg har gode erfaringer med, tager jeg det ret roligt.

For at illustrere, hvad jeg egentlig vil med et sådant lokalhistorisk projekt, vil jeg kort redegøre for projektets indhold og praksis.

Mit projekt har jeg kaldt *'Arbejderkvinder i hovedstad og provins: dagligdag, fællesskab og organisering 1900-1940'*.

Formålet med projektet er 1) at undersøge, hvorledes arbejderkvindernes lønarbejde og husarbejde gensidigt påvirker og betinger hinanden set over kvindernes livsløb. 2) at undersøge forskellige former for organisering og fællesskab blandt arbejderkvinder, herunder såvel traditionelle fast strukturerede organisationer som mere uformelt organiserede former for fællesskab og gensidig støtte. Projektet skulle gerne kunne bidrage til at belyse, hvordan kvinderne organiserede deres dagligdag i forhold til løn- og husarbejde, samt hvilke erfaringer kvinderne havde med individuelle og kollektive protestformer. De kvinder, der indgår i undersøgelsen, var beskæftiget i hvert fald en del af deres liv inden for Kvindeligt Arbejderforbunds område, det drejer sig om Slagelseafdelingen og afdeling 1 og 6 i København. Ikke kun de organiserede er med i undersøgelsen.

Hvorfor har jeg valgt at gå lokalt til værks? (Man kan selvfølgelig diskutere, om den københavnske del kan kaldes lokal, men det gælder i hvert fald Slagelse). For mig har det først og fremmest noget at gøre med mine intentioner om at forene kvindeforskning og kvindepolitik. Kvindeforskningen skal ikke bare være en ny disciplin på universiteterne, hvor vi lever (højt) på at beskrive f.eks. arbejderkvindernes vilkår uden at give og få noget igen udover 'informationer'. Vores forskning skulle gerne have et kvindepolitisk perspektiv. Jeg ved godt, det er lettere sagt end gjort. Det har været udgangspunktet for mange kvindeprojekter uden at være lykkedes lige godt hver gang. Problemet er, at vi kommer i klemme i modsætningen mellem på den ene side behovet for at klare vores egen situation som

Ansatte på Ægpakkeriet i Absalonsgade, Slagelse. ca. 1920.

lønarbejdere inden for den akademiske verden og på den anden side ønsket om at give forskningen et politisk brugbart sigte. De to ting følges ikke altid ad.

Jeg vil forsøge at bryde den isolation, som man ofte befinder sig i på universiteterne, og i min forskning åbne op udadtil. Fra mit arbejde i Slagelse ved jeg, det kan lade sig gøre, og at det føles befriende.

Undersøgelsen skal derfor fortsat foregå i samarbejde med fagbevægelsen og de kvinder, jeg vil skrive om. Jeg vil forsøge at undgå at tildele kvinderne den objektstatus, som de ofte får i vores undersøgelser.

Hvis kvinderne i højere grad skal være subjekter er det primært nødvendigt at tage udgangspunkt i deres egne erfaringer, således som de selv formulerer dem. Vi må tage deres egen opfattelse af problemstillingerne alvorligt, hvis det vi laver, skal have nogen som helst værdi for dem, det handler om. Når dette ikke altid er tilfældet, skyldes det ikke ond vilje, men vores anderledes baggrund. Der indtræffer nogle brud i vore forudfattede meninger, hvilket er værdifuldt og nødvendigt.

En stor del af projektet vil være baseret på interviews med arbejderkvin-

der, hvor det ikke er hensigten kun at 'tappe' kvinderne for oplysninger til projektet, men hvor selve processen er lige så vigtig som resultatet. Det er min erfaring, at den dialog, der etableres i sådan et interview, er meget givende for begge parter ud over det strengt målrettede. Sagt i al beskedenhed giver samtalen mange gange den pågældende en større selvagtelse. Jeg har ofte måttet indlede et interview med at overbevise ham/hende om, at han/hun har noget værdifuldt at berette. Mange er forundrede og glade over, at jeg helt ærligt er interesseret, hvilket måske skyldes, at vi i vores samfund normalt ikke vurderer gamle folks erfaringer særlig højt. Selv fyldes jeg af respekt for deres daglige, årelange kamp for at få et godt liv.

I samarbejdet med fagforeningen håber jeg på en bedre videreformidling af mit arbejde. I projektet lægger jeg stor vægt på at finde frem til, hvilke forhold kvinder er aktive omkring, og hvilken form, deres aktivitet antager. Forhåbentligt vil bl.a. dette aspekt kunne bidrage til diskussioner af faglig kvindepolitik i fagbevægelsen.

En anden væsentlig årsag til den lokalhistoriske tilgang er min interesse for *subjektet i historien.* Jeg vil undersøge, hvilke subjektive forudsætninger, kvinderne havde for organiseringen af dagligdagens modsætning mellem hus- og lønarbejde. Det bliver nødvendigt at gå tæt på individet i et forsøg på at finde ud af, hvorledes den enkelte er præget af sin egen livshistorie og det omkringliggende samfund.

I forlængelse heraf vil erindringerne ikke kun blive benyttet som en kilde til, hvordan forholdene var på et vist tidspunkt, men lige så meget som et udtryk for en bevidsthed om, hvorfor man har levet sit liv på en bestemt måde.

Brugen af erindringer bliver hermed et led i forsøget på at forbinde hhv. de økonomiske, sociale og politiske strukturer og udviklingen af subjektiviteten, de individuelle karaktertræk, formidlet gennem familien, skolen, naboskab etc.

Birte Broch

... men trods alt gik det jo

Det følgende er en af de allerede indsamlede erindringer. Jeg bringer den her i en let redigeret form som eksempel på, hvordan en erindring *kan* se ud. Den er redigeret bl.a. af diskretionshensyn.

Da den i mit projekt skal anvendes sammen med andre erindringer og andet materiale i det hele taget, vil jeg afstå fra en fortolkning her, men lade den tale for sig selv som en sammenhængende fortælling.

Fortælleren er *Karoline Bruun,* Slagelse, som desværre nu er død. Karoline Bruun gav mig forinden lov til at offentliggøre beretningen, men jeg har desuden indhentet tilladelse hos hendes nærmeste familie. Jeg vil hermed rette en tak til familien for dens imødekommenhed med hensyn til erindringen og de tilhørende billeder.

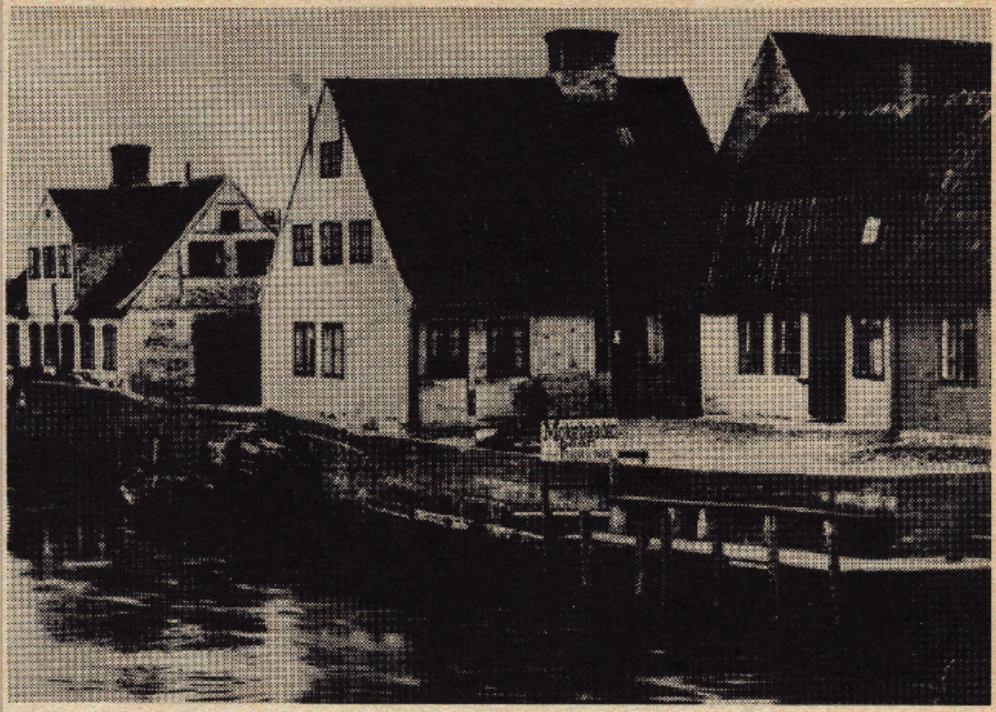

»Karoline Bruuns fødehjem i Skælskør. Hun blev født i hus nr. to fra højre.«

Jeg er født den 22/1 1896. Jeg mistede min far, da jeg var 7 år, og da var vi 6 søskende, allesammen ukonfirmerede. Så det var en meget streng tid for min mor og også for os børn. Vi måtte klare os selv, min mor måtte gå på arbejde, så jeg har haft, hvad kan jeg sige, en streng barndom. Men aldrig gået sulten i seng. Vi sov sommetider 3 i en seng, for der var jo ikke meget plads, men alligevel har jeg haft en god barndom.

Min far var inde på Hotel Phønix i Skælskør som noget gårdskarl eller sådan noget. Men det er jo så mange år siden. Han døde i 1904. Dengang kom alle landboerne kørende til byen med heste og vogne, og så passede han dem der inde på hotellet i gården.

Min far hed Hans Peter Jørgensen, min mor hed Marie Jørgensen, selvfølgelig. Og så havde jeg mine bedsteforældre, men de var helt ude fra noget, der hedder Stigsnæs, min mors forældre. Og min fars forældre boede i noget, der hedder Oreby ved Sønder Bjerre. Og dengang at min far døde, gik min ældste bror til præst. Der var ingen af os konfirmeret. Og så kom han ud på Stigsnæs hos noget familie til mine bedsteforældre og tjene. Og så min næste bror på 12 år, han kom til Oreby, der hvor min farmor

boede. Der skaffede hun ham plads på en gård, der kunne de komme og arbejde, og de fik nærmest bare tøjet og mad. Det var for at lette mor, vi var jo 6 børn.

Mine bedsteforældre havde et lille landsted, og så gik de på arbejde ved siden af, i hvert fald min bedstefar gjorde det. Det var min mors far og mor. De boede på Stigsnæs.

Min fars far og mor boede i Oreby ved Sønder Bjerre, og han var vist skomager, ham kan jeg slet ikke huske, men han var vist skomager.

Ja, så var vi gerne ude hos mine bedsteforældre på Stigsnæs sådan ved højtiderne, for der var jo en god mils vej at gå derud, og der var jo ingen anden befordring, så vi skulle jo gå derud. Og vi var jo ikke så gamle dér, da min far døde, jeg var 7 år og to yngre søskende, ikke, og så kan jeg huske, når vi gik, det var jo en rædsom lang vej, så tog vi fat i mor, og jeg kan huske, mor hun sagde, 'Kæreste børn, I slæber mig længere tilbage, end jeg kommer frem.'

Min mor arbejdede skråt overfor, hvor vi boede, og der har vi mange gange siddet ovre på trappen, når det har været frost og kulde og ventet på, at mor skulle komme hjem.

Min mor arbejdede på bryggeriet (Harboes bryggeri i Skælskør). Jeg kan huske, hun fortalte, hun fik 10 kroner om ugen, fra 6 morgen til 6 aften. Så dengang min mor blev alene, da var der ikke den hjælp, som der er i dag for enker. Så det var jo altså småt. Så var det mine bedsteforældre havde et lille husmandssted, og så havde de gerne opfedet en gris. Og når min bedstemor slagtede, så vankede der jo gerne lidt, men det var altså hårdt for mor.

Vi havde et lille stråtækt hus, det ligger på noget, der hedder Spegerborgvej ved Skælskør lige over for bryggeriet. Og så var der en lille stue, og et mindre soveværelse, og et lille bitte køkken med stengulv.

Og så var der sådan en vaskegryde. Så kan jeg huske, når mor skulle vaske, da vi var blevet store nok, så skulle vi tænde op under vaskegryden, til mor kom hjem, så der var varmt vand. Og så skulle hun stå derinde i køkkenet og vaske, for der var ikke noget vaskehus. Og så kan jeg huske om vinteren i mørke, så stod jeg uden for ved vandposten og holdt lygten, mens hun skyllede tøjet. Og samtidig med at mor vaskede, kogte hun gerne grønkål eller gule ærter eller sådan noget. Jeg var sommetider oppe om natten, når kl. var 11-11.30 og holdt lygten for mor oppe på loftet, mens hun hængte tøj op. Og så kan jeg huske, når mor gik i seng, hun havde et ur, der hang lige ud for hendes seng, og så lå hun og talte 1-2-3, ja, nu kan jeg sove i så mange timer, og så var hun så træt, så hun tænkte, nu skulle hun snart op igen.

Da arbejdede de fra 6 morgen til 6 aften, og så havde de vel en times middagspause, og ikke noget fri lørdag. Og det var en streng tid for mor, og det resulterede også i, at hun døde som 61 årig, hun var slidt op. Det sagde lægen rent ud, hun var slidt op.

Min første plads fik jeg, da jeg var 10 år, jeg er født i Skælskør, og da gik jeg i byen med vasketøj. Det vil sige, dengang brugte man noget, der hed

stive flipper, og det hed fransk vask og strygning. Og det fik jeg 2 kroner om måneden for, og det var ikke mange penge. Og det var altså, da jeg var 10 år, så det har været i 1906.

Da jeg var 12 år, fik jeg plads hos en sagfører. Og om morgenen gik jeg ind og hentede morgenbrød, inden jeg gik i skole og pudsede fodtøj. Og så gik jeg i skole. Og når jeg kom tilbage, gik jeg ind og vaskede trapper og sådan noget.

Der var jeg så til jeg blev konfirmeret. Så fik jeg min første plads inde i byen og kom i huset hos nogle, der havde en forretning, det var sådan en blandet forretning. Der var jeg i et år, eller var det 1½, nu kan jeg sør'me ikke huske det, men der fik jeg 50 kroner for et halvt år. Og så selvfølgelig kost og logi. Der havde jeg meget at lave. Jeg var der 1½ år, og så rejste jeg ud på landet på en stor gård i Tjæreby. Det er en lille mils vej uden for Skælskør, og tjente der også i 1½ år. Der fik jeg også 50 kroner hvert halve år og kost og logi. Det var jo ikke mange penge.

Men så i mellemtiden havde jeg lært min mand at kende, han var i Skælskør, og var her fra Slagelse. Hans forældre boede oppe i Stenstuegade nr. 22, og min svigerfar var vicevært for en række huse deroppe. Det var derfor, han fik skaffet os en lejlighed deroppe i gaden. De var 11 søskende, de var mange børn, men folk havde vel flere børn i gamle dage end nu om stunder. Der er 3 tilbage af dem nu. De døde forholdsvis tidligt, i en forholdsvis ung alder, mærkeligt nok.

Det endte med, at jeg rejste ude fra gården og rejste her til Slagelse. Det var i 1913. Der kom jeg til at tjene hos en sagfører Schæfer oppe på Rosengade, der hvor Illum ligger nu. Der boede en sagfører Schæfer på 1. sal, og så var der en bagerforretning i stuen. Det var også en Schæfer, en bror til. Og der kom jeg så i huset og havde det godt. De havde kun en dreng på 5 år, der hed Åge, kan jeg huske.

Der var jeg så til 1915, så blev jeg gift og fik en lille lejlighed oppe i Stenstuegade, en et-værelses. Uden varme og uden lys. Der var ikke vand, kun ude i gården, vi skulle hente vand ved en vandpost ude i gården. Og så var der et lille gammelt komfur ude i køkkenet, så det var meget småt. Men der boede jeg heldigvis kun et halvt år, så fik vi en større. En tværelses, også i Stenstuegade. Der boede vi så, ja, mon ikke vi boede der i 5 år, så flyttede vi i Herrestræde. Så i 1928 flyttede jeg her til Absalonsgade, og her har jeg boet i 40 år. Men i mellemtiden boede jeg 20 år oppe på 2. sal, og så flyttede jeg om på Bredegade. Der boede jeg i 11 år, så kom jeg tilbage hertil og har boet 20 år igen. Så jeg synes jo, at jeg hører godt til her i Absalonsgade.

Det var så under den første krig, da var det jo meget småt med arbejde. Der var jo arbejdsløshed, og min mand blev arbejdsløs, og vi havde det meget meget småt. Jeg fik 12 kroner i husholdningspenge om ugen, og det var jo ikke meget at leve for. Men det kunne ikke blive mere, men selvfølgelig var alting jo heller ikke så dyrt. Nu husker jeg ikke priserne, men bl.a. kan jeg huske, at vi købte hestefars hos en slagter oppe på Løvegade til 25 øre pundet. Det var jo sådan en hofret, når vi fik det. Men der boede

vi så. Der var ikke lys og ikke varme, og det var jo noget upraktisk altsammen, men trods alt gik det jo.

Da vi blev gift, var min mand her nede på remisen på banen, men grundet den første krig, der kom der i 1914-15, blev han afskediget, sammen med flere andre. Og så havde han ikke noget arbejde, det var derfor, det blev så hårdt for os der. Det var i 1915, men da måtte han tage forskelligt, hvad han kunne få. Han var ude i skoven og slå brænde, og forskellige steder hvor han kunne få et lille job. Og så gik jeg ud forskellige steder og tjente en lille smule også, men det blev ikke til så meget. Så i 1920 blev min mand ansat ved postvæsenet som hjælpepostbud. Det var kun om søndagen, da gik de ud om søndagen, og der fik han ikke ret meget om måneden. Og hvis nogle var syge. Men han fik kun for de dage, han var der. Så var det, at jeg fik det job på sygehuset, så begyndte vi at få det lidt godt. Og så tjente jeg lidt derude, jeg har spekuleret på, men kan ikke huske, om vi fik 28 kroner om ugen dengang. Men i hvert tilfælde begyndte vi at få det lidt godt. Vi havde det også godt en del år, det var i 1920. I 1924 blev min mand fastansat ved postvæsenet som landpostbud, men desværre levede han kun 10 år som landpost. Han døde i 1935, og så har jeg været alene siden. Men jeg var jo glad for, at jeg havde mit arbejde derude på vaskeriet, det hjalp mig meget. Jeg har kun en datter, og hun har altid været mig en god pige.

Men så der da vi mistede vores far, tog det lidt hårdt på os. Men ellers har vi haft det godt siden, kan jeg godt sige. Vi har altid haft et godt forhold til hinanden. Jeg har altid været glad for mit arbejde, og i over et år bestred jeg det hele derude, mens oldfruen var syg og døde. Og da blev jeg faktisk tilbudt stillingen derude, men da syntes jeg, at jeg var blevet for gammel. Jeg havde arbejdet sammen med nogle af mine arbejdskammerater i over 25 år, og så syntes jeg ikke, jeg kunne tænke mig at blive den ledende. For det øjeblik man går og arbejder sammen, kommer man godt ud af det, men hvis man så pludselig bliver den ledende, så kan de måske godt sige, hov hov, nu tager hun for meget fat. Så jeg sagde tak til inspektøren for tilbuddet, og jeg sagde slet ikke noget til mine arbejdskammerater, at jeg var blevet tilbudt den, for ikke der skulle blive noget. Og jeg sagde, at jeg hellere ville fortsætte, som jeg var vant til.

Så havde jeg min yngste bror, han var døvstum og var på døveskole i Fredericia, fra han var 7 år, til han var 15 år. Da han blev konfirmeret, kom han hjem til Skælskør hos mor. Han boede hos mor og kom i sadelmagerlære, som det hed dengang, nu hedder det jo møbelpolstrer, men han kom i sadelmagerlære og blev en dygtig sadelmager, og da min mor døde, så var han, ja, jeg kan ikke huske, hvor gammel han var. Jeg havde kun en søster, så tog hun hjem og overtog det, for han kunne ikke være alene. Og han havde imidlertid selv fået dannet sig en forretning og tjente helt godt. Og så kom min søster så hjem, fordi hun havde en lille pige, og hun var ikke gift, det er også lige meget, og hun skulle selv forsørge sin lille pige. Så fik hun mors arbejde på bryggeriet, og så boede min bror hjemme, og de kom godt ud af det. Vi havde stadig et hjem der, selv om vi savnede mor, så blev vi ved

med at have vores hjem derhjemme i Skælskør. Indtil min søster døde for en 8-9 år siden, og så måtte jeg overtage min bror, for han kunne ikke være alene, så måtte jeg ned og hjælpe ham. Til sidst blev han så fortumlet i hovedet, så han ikke vidste, hvad han gjorde. Det var en streng tid for mig, og det tog hårdt på mig, jeg tabte mig sådan. Men så døde han kort tid efter, som jeg siger, gudskelov at Vorherre lukkede hans øjne, det trængte han til. Og nu har jeg kun en bror tilbage af de 6 søskende, han er 88 år og bor i Skælskør og er frisk og rask.

Mine brødre har været på landet på forskellige gårde og tjent. Og min søster kom til Eggeslevmagle på en gård. d.v.s. så kom hun her til Slagelse og tjene, da jeg imidlertid var blevet gift. Hun tjente hos noget familie til den sagfører, jeg havde tjent hos, og her var hun så i nogle år, indtil som jeg siger, hun fik den lille pige, så rejste hun på landet og blev husbestyrerinde for en gårdmand derude. Men så var det, hun tog hjem og overtog det med min bror, fordi han ikke så godt kunne være alene.

Mine søskende har aldrig været i lære, for det var der jo slet ikke råd til eller tider til dengang, fordi mor var alene om det. Så de har faktisk været på landet og tjent. Og de er da også kommet godt nok i vej.

Mine brødre kom til Korsør ned hos Rasmussens Sønner, det er et stort kulkompagni, der kom de ned begge to. De havde et meget strengt arbejde, det var den tid, de kørte ud med kul og koks, og de måtte slæbe det der på nakken. Så den næstyngste bror, han blev kun 48 år, han fik noget af det, man kalder lammelse, sclerose, vel nok fordi han havde taget for hårdt fat. De var begge to gift og boede i Korsør. Men de er altså døde og borte begge to. Den anden blev 74, der var ingen af dem, der blev så gamle, det er kun mig, der er blevet så gammel, og så min bror i Skælskør. Vi er jo aldrig kommet i lære, vi har ikke lært andet, end hvad vi lærte i skolen, men vi har jo altid klaret os med det. I dag bliver de jo mere uddannet.

Jeg gik i skole fra jeg var 7 år, til jeg var 14 år. Og så kom jeg ud at tjene lige med det samme. Jeg var lige blevet konfirmeret. Jeg kan huske, det var den 10.10.1910. Og så kom der en dame. Mor sagde, nu kommer der en dame og skal se om du kan komme ind og tjene hos hende. Og jeg kan huske, at jeg sad og tænkte på, nu skal du ind hos den dame og være, men jeg havde det såmænd meget godt. De havde bare et par værre drenge, de var ved at ødelægge mig somme tider.

Det var nogen værre rødder. Jeg kan huske, dengang skulle man jo ligge ned og vaske gulv, så kom de sommetider og satte sig på ryggen af mig, når jeg lå og skurede gulv. Det var jo ikke spændende, sådan nogle hyklere. Hvis moderen så det, sagde hun ikke noget, men hvis faderen så det, så vankede der nogle over ørerne.

Derhjemme måtte vi jo hjælpe med det huslige, men drengene var jo ikke så meget hjemme, de var jo derude på gården, til de blev konfirmeret, og så fortsatte de der. Så det var kun de to mindste drenge, altså ham der var døvstum, og så ham der kom efter. Og han var faktisk lidt sygelig som barn, det var ham, der fik sclerose.

Jo, vi hjalpes ad derhjemme med det forskellige. Jeg kan huske, hvis vi var sultne, så kom bageren med et stort rugbrød, og det var helt varmt, og vi filede et stykke af og kom fedt og sukker på. Det var vores livret. Vi måtte jo klare os selv så godt, som vi kunne, men som jeg siger, vi har aldrig gået sultne i seng. Vi havde da også en god moder, selv om vi ingen fader havde, som vi ikke kan huske.

Jeg havde jo jubilæum der ude på vaskeriet. Da havde vi sådan en festlig dag. Det var den 25. april 1945, jeg kom i 1920, og de havde gjort det så festligt for mig derude og borgmesteren og sygehusinspektøren var derovre og holdt en lille tale. Det var meget festligt. Så fik jeg 200 kroner, kan jeg huske. Kommunen kan jo ikke give de store gaver, for det er jo vores allesammens penge. Jeg fik også en gave fra Kvindeligt Arbejderforbund, for der havde jeg også jubilæum, der havde jeg jo stået lige så længe. Lige fra jeg begyndte, da var fagforeningen ikke ret gammel.

Jeg kan huske, at det første jeg fik besked på, var at melde mig i fagforening, af de damer, der var der, og det gjorde jeg også. Se, jeg kom jo der på det vaskeri, hvor vi stod og skrubbede på et vaskebrædt, og der var 9 damer, da jeg kom på vaskeriet, og da var sygehuset ikke så stort. Det gamle sygehus det er revet ned. De var sådan lidt strikse de damer, jeg skulle melde mig i fagforening, det var også helt i orden, det gjorde jeg også. Der var vi som sagt i 3 år, men så var det nye sygehus bygget imellemtiden. Det er jo snart gammelt, det er fra 1923, og så blev det nye vaskeri bygget samtidig med, og så flyttede vi op i det nye. Men der kom kun tre op, det var vaskeribestyrerinden, og en der hed fru Nielsen omme fra Herrestræde og så mig, og jeg blev sat til at passe alle vaskemaskinerne og centrifugen, der var tre store vaskemaskiner. Og da jeg var den yngste blev jeg sat til at passe det, det sagde ham, der satte os ind i det. Og det passede jeg så, indtil min mand blev syg og døde der. Så fik jeg så mange nerver på af alt det der, så jeg var helt bange for maskinerne, særlig centrifugen.

Jeg kan godt sige, da vi var på det gamle vaskeri, jeg har sommetider gået hjem og har været sjaskvåd på kjole og på strømper, det var sommetider næsten frosset om benene på mig, hvis det har været frostvejr. Men jeg har altså ikke taget nogen skade af det.

Men trods alt har vi altid haft et godt forhold til hinanden derude, og det er jo det halve arbejde.

I det nye vaskeri var vi kun tre, fordi der var kommet alle de her moderne maskiner, men der gik ikke lang tid før, så kom der en og så en til ind. Jeg kunne jo kun være ude i vaskeriet. Om morgenen når alt tøjet kom ind, skulle det jo tælles op til hver afdeling og skrives op, så de fik det samme antal tilbage. Jeg kunne jo kun passe det derude, og så var der kun 2 inde på rullestuen, og det var bestyrerinden, og hun skulle jo passe regnskabet, så kunne en jo ikke klare alt det andet. Der var nogle store ruller, og man skulle stå og rette alt tøjet ud og putte det i maskinerne der, så det varede

ikke længe, inden der kom flere. Inden jeg holdt op, var vi oppe på igen en halv snes stykker, vil jeg tro.

Man sidder jo tit og tænker tilbage, men der kan jo altid være noget, der glipper, men jeg kan huske, da vi boede i Stenstuegade, også der under krigen, da kunne vi ikke få noget brændsel, og vi havde kakkelovn og så et komfur. Jeg kan huske, at jeg var kørende med en slæde ned til Grønvold og Schous Trælasthandel, det var der, hvor Centret ligger nu. Der kørte jeg ned med en slæde og købte en sæk brænde, og det var så vådt, at det sydede, når det kom ind i kakkelovnen. Det var næsten ikke til at få ild i, fordi det var ikke til at få noget der under krigen. Det var en rædsom tid, ærlig talt.

Men vi pillede det ud og lagde det inde ved kakkelovnen for at tørre, og ingen steder havde vi, hvor vi kunne tørre noget, ikke noget tørreloft, så det måtte vi tørre inde ved kakkelovnen. Det var noget primitivt dengang, men det gik jo alligevel.

Da vi lige var blevet gift, gik vi begge to hjemme, ja, for det var, fordi krigen kom der i 1914-15, og da var det, der blev så meget arbejdsløshed, men min mand fik jo lidt ind imellem. Da havde jeg min datter, ja vi blev gift, fordi jeg ventede hende, det kan jeg godt fortælle jer, men blev da gift, inden hun blev født i hvert fald. Jeg blev viet i Sct. Mikkels Kirke, det var i 1915, så det er mange år siden.

Og vi måtte tage, hvad vi kunne få at bo i også. Min mand kom ned på rebslageriet, han var ude i skoven og fælde træer, han tog, hvad han kunne få, men der var jo ikke meget alligevel, og jeg tjente jo ikke noget, så det var meget smalhals. Men til gengæld har jeg fået det godt nu på mine gamle dage, men vi havde dog mange gode år sammen, de år min mand levede. For så arbejdede jeg jo, og han havde sit, og da havde vi det godt, men så blev han syg et par år. Han passede sit arbejde lidt ind imellem, at han var syg, men så det sidste års tid lå han på Rigshospitalet og herhjemme og døde så af lungekræft. Da var min datter mellem 18 og 19 år, og vi havde været gift i lige 20 år, det var jo ikke meget. Så nu har jeg været alene i de mange år, man forstår ikke, hvor alle de år er blevet af.

Da jeg begyndte at arbejde, havde vi jo ikke så stor en lejlighed, men det skulle jo passes. Da var min mand post, så han var jo meget hjemme, fordi han var jo gerne færdig ved middagstid, til at begynde med var han hjælpepostbud, og det var kun om søndagen, og hvis der var nogen syge, så var han flink til at hjælpe til. Og så boede mine svigerforældre 2-4 numre fra, hvor vi boede, og der gik min datter jo hen hos sin farmor og blev passet der, mens jeg arbejdede, det gik jo meget fint. Der kunne hun jo selv løbe hen og tilbage igen. Så efterhånden som hun blev større, og jeg stadig arbejdede, så var de meget flinke til både at gøre rent og alting.

Min mand kunne hjælpe til, han begyndte jo tidligt om morgenen. Jeg kan huske, vi havde middagspause ude på sygehuset, og så kan jeg huske, når jeg skulle tilbage dér halvto, så mødte jeg gerne min mand ude på Smedegadeparken, så var han på vej hjem. Så drøftede vi, hvad vi skulle

have at spise og sådan noget, og så forberedte de det, så det gik meget fint.

Og så blev min datter jo ældre og ældre, og de hjalp hinanden med det, det var den tid, vi boede øverst oppe. Det var jo ikke så meget med støvsuger dengang, de bankede tæpperne i gården, og de gjorde rent, man havde ikke så meget dengang, men vi klarede os jo med det, og man havde jo heller ikke så meget med tæpper over hele gulvet, det var mere mindre tæpper. Og da lå man jo og skurede gulv og ferniserede og alt det, når vi gjorde hovedrent.

Sådan noget gjorde jeg, men de kunne godt gøre rent, men sådan noget med at fernisere gulv, det gjorde jeg gerne selv, det måtte vi sommetider gøre om aftenen, når de var gået i seng, og så hoppe ind i seng, når vi ikke havde så meget plads, ellers måtte vi tage en stue ad gangen og indrette os på det.

Vi havde ikke køleskab, men så havde vi et kælderrum, sådan en viktualiekælder, det ved jeg ikke, hvordan man har klaret sig med det, det kunne man ikke undvære i dag, synes man, men det var der ikke noget, der hed. Og så havde vi jo en vaskekælder, hvor vi vaskede og kogte tøjet, så hængte vi det op på loftet til tørre.

Selv gik jeg jo på badeanstalten i mange år, men før da vaskede man sig i en balje, også børnene, det var man jo nødt til, i sådan en zinkbalje, så holdt vi storvask. Vi kendte jo ikke til bedre, og det gik da også meget godt. Men det var jo noget mere primitivt. Så havde vi jo toilet i gården, det var jo ikke så rart heller, men det har heldigvis fremmet sig noget. Jeg var også glad, da jeg fik lagt varme ind her, for det er jo ikke sjovt at skulle i kælderen og hente brændsel til kakkelovnen.

Vi har haft en kolonihave nede i Vestergade, der hvor der nu ligger en stor rød ejendom. Vi har også haft en have ude i Mønsterkolonien, men det var ikke, mens min mand levede, det var min datter og svigersøn, der havde den. Det var jo under den sidste krig der, men til sidst var der beboet af bare tyskere, så måtte vi afhænde den. Det ligger derude bagved, hvor kasernen har været før. Men vi havde engang en have nede i Vestergade, nej Oehlenschlægergade, der ligger nu en stor rød ejendom og et par villaer. Det var, mens vi boede i Herrestræde.

Der havde vi grøntsager og blomster og forskelligt, men ikke frugt, for det var ikke så meget, men vi havde gerne afskærmet med lidt høje planter, hvor vi kunne sidde på en bænk sommetider og nyde det lidt, og så var det så dejligt nær ved, da vi boede i Herrestræde.

Førhen bagte jeg ikke selv, for da vi boede i Stenstuegade, var der hverken ovn eller noget, det var et gammeldags komfur med en åben skorsten over, så når det regnede rigtig godt, kunne løbesoden løbe ned, så det var ikke så spændende. Men da vi så kom til Herrestræde, så fik jeg en gasovn, så kunne jeg også stege lidt, det kunne vi jo ikke deroppe. Det var meget primitivt. Så kan jeg huske der i Stenstuegade, hvis døren stod åben, så var der nogle høns, der gik ude i gården, sommetider for de ind i køkkenet og op i tallerkenrækken. Hvis der kom noget og forstyrrede dem. Der var

også stengulv, det var ikke så spændende. Men i Herrestræde boede vi dejligt på 2. sal, og så kom vi herned i 1928 og har boet her siden d.v.s. på nær de 11 år omme i Bredegade.

Og så er der fagforeningen. Jeg har været med i bestyrelsen, været næstformand. Det var mens der var en Fru Kristensen, der var formand, som døde, hun blev syg og døde, og da blev jeg næstformand, da hun døde. Men jeg var da i bestyrelsen i nogle år, men jeg kan ikke huske, ja, det må have været, da jeg havde jubilæum, for jeg fik jo en gave, nej, det behøver det jo ikke at være. Jeg gik til møder og generalforsamlinger, det var jeg da altid med til. Jo, det gik jeg da godt nok op i. Jeg var også på kongres i København, det var, mens at Fru Kristensen var formand.

Vi drøftede jo, hvad der skulle foretages ... lønforhøjelse, lønreguleringer, i det hele taget alt hvad der sådan skulle.... Det drøftede vi på generalforsamlingen og bestyrelsesmøder, og der var jo sommetider lidt brok i det forskellige bl.a. konservesfabrikken, den var der tit vrøvl med, de var tit utilfredse med forholdene, det var vist nærmest, når det var fordelingsarbejde. Jeg kan huske, at der tit var vrøvl, men ellers gik det meget stille og roligt. Men der var gerne nogle derude, der lavede vrøvl, og det kunne jo godt gå formanden på, når hun nu syntes, at hun passede det godt og sådan. De følte sig forurettet, selv om det måske var uden grund. Det kunne godt virke meget irriterende, det er jo ikke altid sjovt at have sådan et job.

Det var arbejderne, de var utilfredse med fagforeningen. Jeg kan ikke huske, om det var noget med fordelingsarbejde, eller de mente, de havde ret til noget mere, end de virkelig havde. Der var sådan nogle stykker, der altid kom og lavede vrøvl, men det er vel, hvad der følger med sådan noget.

Jeg kan huske, vi havde en ude på sygehuset, der ikke ville være medlem, så kom formanden ud og talte med hende, og så gik det som regel i orden. De kunne godt sige, Vi vil fand'me ikke være i fagforening. Så sagde man, jamen, så kan du ikke arbejde her. Så gik det som regel i orden, når formanden kom, så hjalp det. Det kunne ikke hjælpe, vi andre sagde det. Så måtte hun jo give sig.

Jeg har aldrig været med til at strejke. Vi har altid haft et godt arbejde derude. Jeg har givet strejkepenge, tror jeg nok, nogen gange, til andre. Der kan jeg huske et par gange, vi har betalt noget – 5 kr. og sommetider 10 kr., hvis der har været strejke.

Jeg tror heller ikke, der har været strejke på konservesfabrikken. Der var jo ikke så mange fabrikker førhen, hvor Kvindeligt Arbejderforbund – det var jo nærmest konservesfabrikken og vaskeriet, der har jo ikke været så mange virksomheder for Kvindeligt Arbejderforbund førhen, som der er nu. Jo, der var noget tobaksfabrik ude på den gamle margarinefabrik, der tror jeg nok, der var nogle medlemmer. Men jeg kan ikke huske, der har været strejke.

Vi havde jo kontor i Eriksgade ved siden af mændene en overgang. Der var noget engang, men det var ikke vedrørende fagforeningen, det var

noget med lokalerne, vi lejede dem jo af arbejdsmændene, og der var jo noget vrøvl. Der var noget med, at formanden for arbejdsmændene, han havde sagt til dem, at de brugte lokalet til at holde deres lokale fester, det ville de ikke gå med til, at det var rigtigt, for det passede ikke. Men det var noget, han fandt på, men det kom da også i orden igen. Han var sådan lidt skarp i det. Jeg ved ikke, om han ville have mere for det, han sagde altså, at vi holdt lokale fester deroppe, og det er der aldrig nogen tider blevet holdt, så det passede i hvert fald ikke. Vi holdt vel generalforsamlinger og bestyrelsesmøder der, og når vi havde lejet det, var vi vel berettiget til at bruge det til møder og sådan noget. Ellers gik det vist meget godt.

Jeg kan ikke huske, vi har haft sommerudflugter, jeg har i hvert fald ikke været med på nogle. Men nu havde jeg jo ikke små børn dengang, jeg var med, men jeg tror, der har været juletræsfester. Men jeg har ikke været med til at arrangere det i hvert fald. Men vi havde inden for postvæsenet, altså mens min mand levede, så havde vi mange dejlige fester, bl.a. juletræsfester, og det var jo hyggeligt. Postbude med koner og børn. Og vi havde udflugter, skovture og sådan, og der var fastelavnsfester, der var så meget, som man ikke mærker til i dag. Det var jo sådan en oplevelse for os, som vi altid glædede os til.

I min mands tid var vi med i Socialdemokratisk Forening. Og mens min datter var med i DUI, var vi med på flere udflugter. Jeg har været med til at spadsere herfra og til Dalmose, og så tog vi toget hjem. Det har jeg været med til i mine unge dage. Det var, mens min mand levede.

Vi havde børn med, og så gik vi derud og havde musik og havde frokost med. Det har vi været med til nogen gange. Til stranden og sådan forskelligt, men det ligger mange år tilbage, det var, mens min datter var med i DUI. Vi havde også en sommer, men det var noget for sig, så kom der børn fra København og var indkvarteret hos os, og jeg kan huske, vores var i Esbjerg. De blev indkvarteret gennem DUI, De Unges Idræt.

I dag er jeg ikke med i Socialdemokratisk Forening. Da jeg var i fagforeningen skulle jeg jo stå der, tror jeg nok. Det er vel så efter, jeg er gået ud af det, så er det vel gået i sig selv igen. Men det synes jeg, jeg kan huske, de fordrede, at man var. Ellers går jeg ikke til noget, hverken spil eller noget, jeg tør ikke gå ud om aftenen, og når klokken er otte, er jeg træt, så kan jeg finde min seng.

Frederiksberg

Tre arbejderboligkvarterer på Frederiksberg, deres etablering og deres befolkning i 1906

Udgangspunktet for at gå ind i en undersøgelse af et snævert byområde var en massiv undren over, at et lille boligområde, hvor alle »gode kræfter« havde været samlet om at bygge så solidt, godt og menneskevenligt som muligt, kunne gå hen og blive det mest udskældte slumområde i en kom-

mune. Boligområdet var de Classenske Boliger, et filantropisk boligbyggeri opført i årene 1866-78. Her var i 1906 en befolkning på ca. 1300 personer fordelt på ca. 370 husstande.

For at få et sammenligningsgrundlag dels på boligområdet og dels på befolkningssammensætningen valgte jeg to andre boligområder på Frederiksberg. Disse var dels Schønbergsgade, bebygget i samme periode men af private bygherrer, her var ca. 600 personer fordelt på ca. 190 husstande, og dels Roarsvej, bebygget i 1890'erne også af private bygherrer, her var ca. 1200 personer fordelt på ca. 320 husstande. Bebyggelserne blev udvalgt i områder, der i det væsentlige blev beboet af en arbejderbefolkning eller en befolkning med dertil svarende indkomster. Det er derfor ikke en undersøgelse af en specifik klasses leve- og arbejdsforhold, men omfatter et bredt spektrum af den mindrebemidlede del af befolkningen, faglærte og ufaglærte arbejdere, småborgerskabets nederste lag (eks. rullekoner, skomagere og småhandlende) og endelig en del personer, der levede af offentlig eller privat understøttelse.

Startsynspunktet, at undersøge hvorfor et enkelt boligområde udviklede sig til et slumområde, var, som det ses, snævert, men på grund af materialets omfang udviklede undersøgelsen sig til at blive et bidrag til en samlet levevilkårsskildring af storbybefolkningen omkring århundredeskiftet.

Hovedspørgsmålene var her, om der var faktorer i selve den økonomiske organisering omkring byggeriet og det senere ejerskab, der fra en start lagde et skel i befolkningen samt om der i selve befolkningssammensætningen i de tre boligområder var forskelle og ligheder, der kunne forklare hvorfor boligområderne havde en så forskellig karakteristik i samtiden.

Materialet til undersøgelsen fandt jeg på Frederiksberg Rådhus. Frederiksberg har haft selvstændig administrativ status siden 1850'erne og har på grund af sin nærhed til hovedstaden været underlagt de samme krav til en udbygget administration, samtidig er det kommunale arkivmateriale ikke blevet delt eller afleveret, hvorfor de relevante arkivgrupper på Rådhuset dels var nemt tilgængelige og dels righoldige.

Da arbejde med basismateriale er meget sendrægtigt, valgte jeg at lade undersøgelsen omkring de økonomiske forhold omkring boligbyggeriet være baseret på allerede trykt materiale kombineret med et mindre check i Teknisk Forvaltning, hvor hvert matrikelsnummer har sin egen sagsmappe, indeholdende dels originaltegninger til bygningerne og dels tegninger og beskrivelser af senere bygningsændringer. Ved at kigge her kan man således danne sig et overblik over, hvornår de forskellige sanitære installationer bliver indlagt i husene.

For befolkningsundersøgelsen var det tilgrundliggende materiale mandtalslisten for april 1906 kombineret med skattevæsenets protokol over den selvangivne indkomst for skatteåret 1906. Endvidere blev oplysninger fra protokollen om alderdomsunderstøttelse samt fattigvæsenets protokol over »varig hjælp« inkorporeret i materialet. Mandtalslisten angiver for

hvert hus og hver opgang hvem, der på opgørelsestidspunktet er bosiddende, såvel lejere som logerende, hvor de er født, hvornår, hvad deres beskæftigelse er, arbejdspladsen, deres stilling i familien, om de er tilflyttet inden for det sidste år og hvor de er flyttet fra samt endelig huslejen. Mandtalslisternes oplysninger blev i kommunen overført til protokoller, kaldet ekstrakter, af skattemæssige grunde. I ekstrakten opførtes kun beskæftigede personer over 15 år, deres selvangivne indkomst samt deres beskatning.

Ved at sammenligne mandtalslisterne fra Københavns kommune med listerne fra Frederiksberg ses det, at listerne fra Frederiksberg er langt mere udførlige end Københavns. Det slår igennem, at Frederiksberg er et langt mindre administrativt område og derfor har nemmere ved at overskue befolkningen, nemmere ved at lade den ene instans vide, hvad der foregår i den anden. Der ses i materialet mange noteringer om de enkelte personer, som stammer fra andre administrative grene. Frederiksbergs karakter af et mere sluttet samfund slår også igennem bl.a. ses noteringer om enkeltpersoner stammende fra personer uden for administrationen, almindelig sladder for at påvirke tildelingen af fattighjælp, præster der søger at påvirke de kvindelige menighedsmedlemmers privatliv, og hvis det ikke lykkes fraråder, at de modtager offentlig hjælp.

For at kunne vurdere befolkningen i de tre udvalgte områder i sammenhæng med Storkøbenhavns befolkning som sådan samt for at kunne bedømme, i hvor høj grad arbejderbefolkningen omk. århundredeskiftet var underlagt den fremvoksende industrielle kapitalisme, opstillede jeg en befolkningskategorisering.

De kategorier, der blev arbejdet med, var den aktive arbejdsstyrke, det stabile småborgerskab, den flydende overskudsbefolkning, den latente overskudsbefolkning og endelig den stagnerende overskudsbefolkning. Ved at kategorisere befolkningen på denne måde kunne der opnås en mere dækkende vurdering af befolkningens forhold til arbejdsmarkedet end der kan opnås ved at bruge f.eks. folketællingernes erhvervs- og stillingsoplysninger.

Af delresultater fra undersøgelsen kan nævnes, at der som alment træk ved befolkningsgruppen fandtes en familiestruktur, der afveg fra det billede, som fremgår af den almindelige statistik og af den »harmoniserende socialdemokratiske historieskrivning«, nemlig billedet af kernefamilien bestående af faderen, forsørgeren, mor og børn. Den familiestruktur, der fandtes, havde som dominerende element kernefamilien, men hele 40% af husstandene fandtes at være uden mandligt familieoverhoved. En del af årsagen til denne store procentdel er det store antal enlige ældre, men det er ikke hele forklaringen. Det fandtes, at store dele af familierne levede i familiestrukturer, der kunne siges at være reminiscenser fra en tidligere tids produktionsmåde. Familiestrukturer, der har været almindelige på landet i tiden før industrialiseringens fremvækst, og som af de landfødte er blevet bragt med til byen og fortsat der.

Et andet delresultat fra undersøgelsen var, at de opgivne indkomster lå noget lavere end de lønninger, der i litteraturen og i den officielle statistik er opgivet som arbejderlønninger på dette tidspunkt. Generelt var det de faglærtes lønninger, der lå lavest i sammenligningen, mens de ufaglærtes mere lå på samme niveau. Der fandtes en række faktorer, der kunne forklare, at lønningerne generelt var vurderet højere andre steder, men det måtte dog sluttelig konstateres, at for de udvalgte kvarterer var det således, at der ikke var den store forskel mellem faglærtes og ufaglærtes indkomst.

Denne undersøgelse af indkomstforholdene, der på Frederiksberg er ret fuldstændigt oplyst i modsætning til, hvad tilfældet er for Københavns vedkommende, gør, at man kan få en klarere indsigt i indkomststrukturen, end tilfældet har været for de undersøgelser af lønindkomster, hvor industriens oplysninger har været lagt til grund. Indkomstanalysen i denne undersøgelse viser, at store dele af arbejderbefolkningen har ligget ret langt fra de almindeligt beregnede gennemsnitsindkomster.

Endelig kan det nævnes, at det fandtes, at Frederiksberg kommunes »jammer« over den fattige arbejderbefolkning i de Classenske Boliger ikke var så reel, som det ellers kunne se ud. De stigende sociale udgifter på de offentlige budgetter sås at være væsentligst betinget af et voksende antal ældre, der ikke, som traditionen havde været under de før-industrielle produktionsforhold, blev forsørget af familien, men mere og mere var henvist til at søge offentlig støtte.

Opdelingen af befolkningen på befolkningskategorier viste, at befolkningen i disse arbejderkvarterer for langt den største dels vedkommende var inddraget under levevilkår, der var betinget af den industrielle kapitalisme, og at der kun var få befolkningsgrupper, der endnu levede under levevilkår, der var betinget af en tidligere tids produktionsforhold.

Det har i denne undersøgelse været afgørende at komme bagom den officielle statistiks samlende, harmoniserende billeder, at konstatere hvad en familie rent faktisk havde at leve for, hvor meget manden bragte hjem, hvad konen kunne tjene på hjemmearbejde, og hvor meget børnene hver især kunne tjene på morgenarbejde og ikke hvad en enkelt mand ifølge arbejdspladsen havde fået udbetalt i løn.

Disse ting kan kun lade sig gøre, hvis man centrerer om relativt små områder og her benytter det kildemateriale, der er personcentreret. Der er mange væsentlige områder, man ikke kan undersøge ad denne vej, f. eks. kulturelle tilhørsforhold, medlemskaber af div. foreninger og organisationer etc., men man kan ret nøje få oplyst rammerne om enkeltpersoners liv og herigennem danne sig et billede af det omkringliggende samfund.

Hannelene Toft Jensen

En undersøgelse udarbejdet som speciale til historie, Københavns Universitet, 1978 (udlånes fra Specialebiblioteket på Københavns Universitet)